

KARŞILAŞTIRMALI HUKUKTA VE TÜRK HUKUKUNDA HUKUK EĞİTİMİ VE HUKUK KLİNİĞİ

*Legal Education and Legal Clinic in the Field of Comparative and Turkish
Law*

Alper UYUMAZ*
Kemal ERDOĞAN**

ÖZET

Hukuk, bir iyilik ve hakkaniyet sanatıysa; insanlar arasında adaletin en iyi şekilde gerçekleşmesi gerektiğini amaçlamayan bir hukuk sisteminde hukuktan bahsetmek imkânsızsa, hukuku özüne, yani adalet ve hakkaniyete döndürecek hukukçulara ihtiyaç duyulduğuna olan inançtan yola çıkarak hukuk eğitimi yeniden ele alınmalıdır. Özellikle, ülkemizde hukuk eğitimi alanında meydana gelen son değişiklikler ve yenilikler dikkate alınır, hukuk eğitimi alanında derin ve köklü bir reforma gidilmesinin zorunlu olduğu ifade edilmelidir. Bu noktada, hukuk fakültesi kontenjanlarının artırılması, neredeyse her üniversite bünyesinde yeni hukuk fakültelerinin kurulması isabetli olmamıştır. Kontenjan artırımı ve öğrenci kabulünde taban puanların düşmesi, göreceli de olsa hukuk eğitimi için yeterli donanımına sahip olmayan öğrencilerin hukuk fakültesine kabulü anlamını taşımaktadır. Fiziksel alt yapı yetersizliği ile kurulan bu yeni fakültelerde ciddi öğretim

* Yrd. Doç. Dr., Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Medenî Hukuk Anabilim Dalı Öğretim Üyesi

** Arş. Gör., Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Medenî Hukuk Anabilim Dalı Araştırma Görevlisi

üyesi eksiklikleri de bulunmakta, bu fakülteleri kazanan öğrenciler kimi zaman taşıma eğitim ile başka şehirlerdeki fakültelerde eğitim görmektedirler. Bu arada, hukuk eğitiminde klasik yöntem olan salt taktır sistemi ile eğitimden vazgeçilerek pratiği de kapsayan, hatta teoriden çok pratiğe eğilerek öğrenciye bir bilgiyi ezberletmek yerine fikir üretme, muhakeme yapma, uyuşmazlık üzerine yaratıcı düşünme teknikleri öğretilmelidir. Pratik ders olarak ifade bulan uygulama çalışmalarında varsayıma dayalı, masa başında üretilmiş senaryolardan uzaklaşarak, gerçek hukukî uyuşmazlıklar üzerine çözüm üretme yeteneğini geliştirecek bir öğretim tekniği benimsenmelidir. Hiç şüphesiz, bu da hukuk kliniğinin bir kurum ve yöntem olarak hukuk eğitiminde tüm hukuk fakülteleri bünyesinde hayata geçirilmesiyle gerçekleşecektir.

Anahtar Sözcükler: Hukuk Kliniği, Hukuk Eğitimi, Hukuk Eğitiminde Pratiğin Önemi, Hukukta Meslekî Eğitim, Profesyonel Hukuk Eğitimi

ABSTRACT

The education of law, if the law is an art of favor and justice and it is impossible that making mention to law in a legal system which does not aim that taking place of justice ideally among people is required, should be tackled again on the basis of a belief that lawyers returning law to self, namely to justice and favor, is needed. Particularly, considering recent changes and innovations occurring in the field of law education, it should be stated that making a radical and rooted reform in the field of law education is imperative. At this point, increasing of law faculties' quotas and the establishment of new law faculties in the body of nearly all universities are not right decisions. Quota increase and decreasing of base point in student admissions come to mean, relatively, admission of students that do not have sufficient fund of knowledge for law education. There is also a serious lack of faculty members in law faculties recently established with inadequacy of physical substructure. Moreover, students getting accepted into these law faculties sometimes receive education in other cities through mobile education. In the meantime, techniques of creative thinking, reasoning, producing ideas in law education should be taught to students instead of having students memorize an information by dispensing with the education with declaration method which is a time-honored practice and perhaps by giving some thought to practice rather than theory. In these practice studies

stated as “practice lessons”, a teaching method that can advance generating solutions techniques over real legal disputes should be adopted by deserting scenarios that is based upon assumptions and produced at a desk. Undoubtedly, this will become fact by means of actualization of legal clinic in the body of all law faculties as an institution and method.

Keywords: Legal Clinic, Law Education, Importance of Practice in Education of Law, Occupational Education in Law, Professional Law Education

I. HUKUK KLİNİĞİ KAVRAMI

Hukuk kliniği, hukuk eğitimi alan öğrencilere, meslek hayatlarında karşılaşılabilecekleri hukukî uyuşmazlıkları çözerken öğrendikleri teorik ve soyut bilgileri somut olaya nasıl uygulayacaklarını ve bu uyuşmazlıkları, adalet ve hakkaniyet çerçevesinde nasıl çözümleyeceklerini kapsamına alan bir terimi ifade eder¹. Hukuk kliniği, kavram olarak son zamanlarda sıkça kullanılmaya başlanmış, birden bire ortaya çıkmış gibi görünen bu terimden sıkça söz edilir olmuştur. Oysa, hukuk kliniğine olan ihtiyaç hukuk kliniği fikrinin tarihin çok eski dönemlerinde ortaya çıkmasına neden olmuştur. Ancak bu kavramın bir terim olarak hukuk literatürüne girmesi yakın zamanda gerçekleşmiştir².

Aslında, hukuk kliniğinin ortaya çıkışındaki temel sebep, hukuk öğrencilerine, hukuk fakültelerinde sadece karmaşık teorik bilgiler öğretilmesi³ ve öğrencilerin uygulamada bu teorik bilgileri uyuşmazlıkların çözümünde nasıl kullanacaklarını bilememelerine dayanır. Zira, ülkemizde eskiden beri hukuk eğitimi daha çok teorik bilgi üzerinden yürütülmektedir ve öğrencilere bu bilgilerin uyuşmazlık çözümünde nasıl kullanılacağı neredeyse hiç öğretilmemektedir. İşte bu ihtiyacı gidermek için ortaya atılmış olan hukuk kliniği, ülkemizde de yavaş yavaş bilinir olmaya ve bazı

¹ Martinez, G. A. (1997-1998). Foreword: Theory, Practice, and Clinical Legal Education. *SMU Law Review*, 1419-1421, s.1419. Ayrıca bkz. Boersig, J., Marshall, J., & Seaton, G. (2002). Teaching Law and Legal Practice in a Live Client Clinic. *Newcatle Law Review*, 6, 51-68.

² D'Amelio, M. / Akgüc, A. (1936). Hukuk Kliniği. *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, 2, 70-74, s.70.

³ D'Ammelio / Akgüc, s.70.

hukuk fakülteleri bünyesinde çok küçük çaplı da olsa uygulanmaya başlamıştır.

Ülkemizde yenice dile getirilmeye başlanan bu kavram, uluslararası hukukta, özellikle hukuk eğitiminde gelişmişlik düzeyi yüksek olan ülkelerde önemli bir yere sahiptir. Bu tür ülkelerde, neredeyse her hukuk fakültesi bünyesinde çeşitli alanlarda uzmanlaşmış hukuk kliniği enstitüleri kurulmuştur⁴. Akademisyenler ve pratisyenler tarafından hukuk kliniği hakkında çok sayıda makale ve kitap kaleme alınmıştır⁵. Bu durum karşısında, hukuk gibi teori kadar pratiğin de değerli olduğu bir bilimin eğitiminde ülkemiz açısından hukuk kliniği kavramına vurgu yapmak, kavrama dikkat çekmek büyük önem arz etmektedir. Özellikle, son yıllarda hukuk fakültelerinin ve öğrenci sayılarının kontrolsüz bir şekilde arttığı nazara alındığında niteliksiz hukuk mezunlarının gitgide çoğalacağı düşüncesi, hukuk kliniğinin Türk Hukukundaki önemini daha da arttırmaktadır. Hukuk kliniği sayesinde öğrencilere, karmaşık ve nicelik olarak oldukça fazla olan teorik bilgilerin nasıl kullanılacağı öğretilecek, böylece hukuk pratisyenlerinin ideal adalet⁶ gitmenin hedeflendiği yolda üzerlerine düşeni yapabilmeleri sağlanmaya çalışılacaktır.

Hukuk kliniği terimi, yalnızca hukuk fakültesi öğrencilerinin teorik bilgiyi nasıl uygulayacaklarını öğrenmelerini değil, aynı zamanda bu öğrencilere gerçek uyumsuzluk konusu olaylarda aktif çalışma imkânı vererek onların hukukî yardım projelerinde rol üstlenmesine olanak

⁴ Fransa'da ilk kurulan hukuk kliniği, avukat Robert Maureaux'un idaresi ve Henry Capitan'ın idaresi ve himayesi altında "Les ecoles polytechniques du Palais de Justice" nezdinde "Institut clinique de jurisprudence" ismiyle kurulmuştur. Bkz. D'Ammelio / Akgüc, s.71.

⁵ Bonecase tarafından kaleme alınan "Clinique juridique et facultes de Droit" isimli eserde, hukuk kliniği kurumuna olan ihtiyaç dile getirilmiştir. İtalya'da da Carnelutti, "Clinica del dritto" isimli makalesinde hukuk kliniği fikrini şiddetle savunmuştur. Yine Piero Calamandrei tarafından kaleme alınan "l'elogio del giudicescritto da un avvocato" (Bir Avukatın Hâkimi Methi) isimli eser, hukuk kliniği üzerine yazılmıştır. Bkz. D'Ammelio/ Akgüc, s.71,74. Ayrıca bkz. Miller, S. R. (2013). Field Notes from Starting a Law School Clinic. *Clinical Law Review*, 137-180; Spencer, R. (2002). Adelaide Magistrates Court Legal Advice Clinic Part B: An Intimate Look into How It Was Set Up and How It Operates. *Newcastle Law Review*, 6, 15-32; Pekcanitez, H. (2003). Hukukta Aktif Eğitim. *Hukuk Öğretimi ve Hukukçunun Eğitimi* (s. 109-117). Ankara: TBB.

⁶ D'Ammelio/ Akgüc'e göre, "Hukuk bir iyilik ve hakkaniyet sanatıdır...İnsanlar arasında adaletin en iyi şekilde tatbikini kendisine hedef yapmamış hukuk beyhudedir. Aristokratik bir fikir yorgunluğundan başka bir şey değildir." Bkz. D'Ammelio / Akgüc, s.71.

sağlayan, böylece öğrencilerin meslekî ve etik anlamda donanımlı bir hukukçu olarak eğitilmelerini kapsamına alan bir metodolojidir⁷. Hukuk kliniği profesyonel olmayı arzulayan öğrencileri eğitmede kullanılan mekanizmanın en önemli parçalarından biridir. Hukuk kliniği uygulaması, toplumsal bir ihtiyaç olan uyuşmazlık çözümünde hukuk fakülteleri aracılığıyla ücretsiz hukukî yardım sağlamak ve diğer hukuk kurumlarıyla işbirliği içerisinde bulunmak anlamına da gelmektedir. Bu anlamda, hukuk kliniği, tıp öğrencilerinin pratik bakımdan eğitildiği medikal kliniklerin⁸ hukuk alanındaki özgün bir uzantısı olarak görülebilir.

Tarihsel sürece bakıldığında, hukuk kliniği fikrinin ilk ortaya çıktığı zamanlarda, hukuk kliniğinin sadece birkaç ülkede uygulanan bir yöntem olduğu görülür. Bir hukukçunun, avukat, hâkim veya savcı adayının bir hekimden farklı olarak mezun olduktan sonra fakültede öğrendiği pek çok bilgi neredeyse hiç uygulanmadığından hayalî ve unutulmaya yüz tutmuş bilgiler olarak kalır. Oysa, bir hekim mezun olduğunda mesleğe hazırdır. Çünkü o, öğrenciliğinin büyük bir kısmını kliniklerde hastaların yatakları başında öğrenmiştir. Tıpta eğitim, teorik olduğu kadar pratiktir. Genç bir hukukçu için bunu söylemek zorsa da, genç bir hekimin mesleğe hazır olarak mezun olduğu rahatlıkla söylenebilir.

⁷ Ayrıca bkz. Munn, M. K. (1989-1990). Clinical Legal Education through the Looking-Glass. *Dalhousie Law Journal*, 12, 505-524, s. 505; Dimitrova-Simeonova, S. (2008). Legal Clinic of Burgas Free University. *Uluslararası Boyutuyla Hukuk Eğitimi ve Avukatlık Mesleğine Giriş Sempozyumu* (s. 262-269). Edirne: TBB, s. 263-264. Avustralya Hukuk Dekanları Konseyi (CALD) tarafından 2009 yılında hukuk eğitiminde olmazsa olmaz standart prensipler benimsenmiştir. Bu prensiplerden hukukçunun, toplumdaki rolü ve sorumluluğu özellikle vurgulanmış, meslekî etik kurallarını benimseyerek mesleğinde bu kuralları uygulaması gerektiği üzerinde durulmuştur. Bu prensip standartlarda, hukuki konuların, politik, sosyal, tarihsel, felsefî ve ekonomik açıdan çok geniş bir çerçevede incelenmesi gerektiği sonucuna da varılmıştır. Hukuk eğitiminin hukukçunun meslek etiğine, toplumdaki rolüne ve sorumluluğuna fayda sağlaması için öğrencide *eleştirel farkındalığın* geliştirilmesi gerekir. Bkz. Maxwell, L. (2012). How to Develop Law Students' Critical Awareness? Change the Language of Legal Education. *Legal Education Review*, 22 (1-2), 99-120, s. 99. Nitelikli hâkim yetiştirilmesi için siyaset bilimi, ekonomi, sosyal bilimler gibi derslerin müfredata eklenmesi ve sayılarının artırılması gerektiği yönünde bkz. Er, S. (2003). Adli Yargı'da Hâkim ve Savcı Adaylarının Eğitimi. *Hukuk Öğretimi ve Hukukçunun Eğitimi* (s. 241-246). Ankara: TBB, s. 242, 245. Aynı yönde bkz. Arslan, R., & Taşpınar, S. (2004). Avrupa Birliği Sürecinde Türkiye'de ve Avrupa'da Hukuk Öğretimi ve Hukukçu Yetiştirilmesi ve Türkiye'nin Bu Gelişmelerden Etkilenmesi. *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 53 (1), 1-26, s. 6.

⁸ Disiplinler arası klinikler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Galowitz, P. (2012). The Opportunities and Challenges of an Interdisciplinary Clinic. *International Journal of Clinical Legal Education*, 165-180.

Neden hukuk fakültelerinde böyle bir eğitimin verilmediği sorusu, hukuk kliniği fikrinin Kıta Avrupa'sında ilk kez Fransa'da doğmasına sebep olmuştur⁹. Fakat, bugün hukuk kliniğine başta Amerika Birleşik Devletleri olmak üzere, İngiltere, Almanya, Avustralya, İtalya, İspanya ve Portekiz gibi birçok ülkedeki neredeyse tüm hukuk fakültelerinde rastlamak mümkündür¹⁰.

Bu noktada, ülkemizde hukuk kliniği uygulamasının neredeyse hiç bulunmadığını, en azından istenen düzeyde olmadığını ifade etmek gerekir¹¹. Ülkemizde, hukuk kliniği olarak görülebilecek uygulamalara bakıldığında lisans öncesi düzeyde bir uygulamanın olmadığı ifade edilmelidir. Lisans düzeyinde ise farazî duruşmalar, ders kapsamında pratik çalışmalar ve yargı kararı analizleri yapılarak asgarî düzeyde bir hukuk kliniği uygulamasının bulunduğu söylenebilir¹². Lisans sonrası aşamada ise mezun hukukçunun tercihine göre, avukatlık stajı, hâkimlik-savcılık veya noterlik stajı gibi mesleğe yönelik ama yetersiz eğitimin olduğu stajlar sayesinde hukuk kliniği kısmen de olsa hayata geçirilmektedir.

Karşılaştırmalı hukukta ise, hukuk kliniği kavramı genellikle, hukuk fakülteleri bünyelerinde kurulan ve genellikle insanların, teorik bilgi öğrenmeye başlamış hukuk fakültesi öğrencilerinden bedelsiz hukukî yardım aldıkları enstitüleri, uygulama ve araştırma merkezlerini ifade etmektedir¹³.

⁹ D'Ammelio / Akgüc, s.71.

¹⁰ Hukuk kliniği alanında yeni gelişmeler için bkz. Bradway, J. S. (1927-1928). *New Developments in the Legal Clinic Field*. *ST. Louis Law Review*, 122, 122-135.

¹¹ Bu konu, ileride "Türk Hukukunda Hukuk Eğitimi ve Hukuk Kliniği" başlığı altında ayrıntılı olarak incelenecektir. Bkz., IV.

¹² Ülkemizde, klasik metot şeklinde isimlendirilen takrir sisteminin hukuk eğitiminde egemen olduğu ve öğrenci odaklı aktif eğitim yerine öğretim üyesi odaklı pasif eğitimin uygulandığı yönünde bkz. Arslan/ Taşpınar, s. 2. Pratik ders uygulamalarının en üst düzeye çıkarılması, mahkeme içtihadı incelemeleri ile kurumlar arası ilişkilerin artırılarak hukuk mezunlarına, kamu kurumlarını da kapsayacak şekilde staj zorunluluğunun getirilmesi gerektiği yönünde bkz. Er, s. 242.

¹³ Bu kliniklerde, ücretsiz veya çok düşük bir ücretle verilen hukukî yardım sayesinde geleneksel hukuk eğitiminin bir şekilde yerel halka ulaşması sağlanmış olur. Ancak, bu kliniklerin çoğunlukla lisans düzeyinde hukuk eğitimi sırasında aktif olarak işlediği, lisans sonrası eğitim düzeyinde çok ender görüldüğü ifade edilmelidir. Kaliforniya Devlet Üniversitesi bünyesinde bulunan "The Community Legal Information Center (CLIC)" bu klinikleri, lisans sonrası hukuk eğitiminde de sağlayan nadir üniversitelerden biridir. 1969'da kurulan bu merkez, 12 program ve her sömestride 100-125 öğrenci desteği ile hukuk kliniğini lisans sonrası düzeyde de devam ettiren alanında öncü üniversitelerdendir. Bkz. Allen, M. D., Parker, A. S., & Delorenzo, T. C. (2012). *Civic Engagement in the*

Bu klinikler, kâr amacı gütmeyen kurumlardır ve bu kurumların kural olarak öğrencilerine meslekî tecrübe ve pratik kazanım sağlamak dışında herhangi bir kaygıları yoktur. Bu klinikler, maddî yetersizlik içerisinde oldukları için avukat tutamayan insanlara bedelsiz hukukî yardım sunarak sosyal sorumluluk üstlenilmesini sağlarlar, toplumsal bir ihtiyacı yardımlaşma yoluyla gidermeyi amaçlarlar. Bu yönden hukuk kliniği, bir taraftan öğrencilerin pratik eksikliğini gidermekte, öğrencilere ders geçme kredisi sağlamakta ve ahlâki ödev yüklemektedirken, diğer taraftan ihtiyaç sahiplerinin hukukî uyuşmazlıklarının çözülmesine yardımcı olarak toplumsal barışa katkı sağlarlar¹⁴. Fakat, hukuk kliniği sadece fiziksel bir kurum olarak değil, aynı zamanda ülkemizdeki yetersiz uygulamaya ve uluslararası hukuktaki bu dar anlamına rağmen öğrenciye soyut bilgiyi somut olaya uygulama yeteneği kazandıracak her türlü yol ve yöntem olarak görülmelidir. Şüphesiz, hukukçular ne ise hukuk da odur. Hukukçular ise, hukuk fakültelerinin onları ne yaptığıdır¹⁵.

II. HUKUK KLİNİĞİNİN ÖNEMİ VE AMACI

Hukuk kliniği, hukuk fakültesi öğrencilerinin gerçek olaylarla yüz yüze gelmesine olanak sağlar ve böylece onların fakültede öğrenebileceklerinden çok daha fazla kazanım elde etmelerine imkân verir. Bu klinikler, öğrencilerin derslerde öğrendikleri teorik bilgileri pratiğe dökmelerinin ötesinde kendilerine nezaret eden tecrübeli hukuk uygulayıcılarının denetimi altında hukukun pratik yönünü öğrenmelerini mümkün kılar¹⁶. Neredeyse hukuk mezunlarının tamamı, kendilerine teorik bilgilerini pratiğe dökme konusunda fırsat verilince hukukî kurumları daha iyi öğrenebileceklerine

Community: Undergraduate Clinical Legal Education. *Journal of Political Science Education*, 8, 35-49, s. 35-36; Spencer, s. 20-21.

¹⁴ Allen/ Delorenzo, s. 37; Boersig/ Marshall/ Seaton, s. 54.

¹⁵ Bu ifade, Harvard Hukuk Fakültesi Profesörü Felix Frankfurter'in Mr. Rosenwald'a 13 Mayıs 1927'de yazdığı bir mektuptan alınmıştır. Bkz. Edwards, H. T. (1992). The Growing Disjunction between Legal Education and the Legal Profession. *Michigan Law Review*, 91 (1), 34-78.

¹⁶ Hill, E. R. (2000). Clinical Legal Education in a Developing Island Jurisdiction - A Unique Environment. *Legal Education Review*, (11), s. 253-265; Andrade, J. H. F., Legal Clinic on International Protection, 21.07.2014 tarihinde, <http://eng.dirittopubblico.unimi.it/extfiles/unimidire/389501/attachment/2013-2014-progr-leg-clinic-eng.pdf>, adresinden erişildi. Ayrıca bkz. Boersig/ Marshall/ Seaton, s. 51-52, 57; Dimitrova-Simeonova, s. 263; Spencer, s. 19-20.

inanmaktadır¹⁷. Hukuk klinikleri, öğrencilere, gerçek bir hukukî uyuşmazlığın tarafıyla görüşme imkânı vererek, uyuşmazlığın çözümü için gerçek bir dosyanın takibi yükümlülüğünü yükler. Yani öğrenci, hukuk kliniği sayesinde herhangi bir somut uyuşmazlığın çözümü için gerekli bilgi ve dokümanı toplamayı, bir dava dilekçesi yazmayı, mahkemede gerçekleşen yargılama safhasını bizzat gözlemlemeyi, davanın seyrine göre yeni stratejiler belirlemeyi ve dava sonunda verilen hükme göre üst yargı denetimine başvurmayı ve kesinleşmiş bir mahkeme kararını cibrî icra yoluyla yerine getirmeyi tecrübe eder¹⁸. İşte bu yüzden, hukuk kliniği bir metodoloji (öğretme tekniği) olarak da anlaşılması gereken bir kavramdır¹⁹.

Ancak, hukuk kliniğinin fizyolojisini de iyi anlamak gerekir. Hukuk kliniği adı altında öğrencilere masa başında düşünülerek hazırlanmış, varsayımsal hukukî uyuşmazlıkları değil, gerçek kişiler arasında ortaya çıkan önceden öngörülmesi mümkün olmayan, kimi zaman mahkeme safhasında gelişen uyuşmazlıkları aktarmak daha isabetli olacaktır²⁰. Örneğin, öğrencilere banka hukukunu iyi öğretebilmek için, öğrencileri bankalara götürmek, bankanın iç işleyiş mekanizması hakkında onları bilgilendirmek, öğrencilerin hukukî kurumu fiziksel olarak tanımalarına ve anlamalarına imkân sağlamak hukuk kliniği metodolojisi ile uyumludur. Aynı şekilde, kara, hava ve deniz yolu taşımacılığı, borsada gerçekleşen hukukî işlemler ve uyuşmazlıklar hakkında da benzer durum söz konusudur²¹.

Eskiden beri, hukuk fakültelerinde, ilgili bilim dallarında bir dizi kural ve istisnaların ezberletilmesi en sık kullanılan öğretim metodudur. Şüphesiz, bu metot hukuk eğitimi açısından olmazsa olmazdır. Fakat, bu metot, öğrenciyi genel bir anlama seviyesinde bırakarak öğrencide bir bilinç uyandıramamakta ve unutulmaya mahkûm, ezberden öte gitmeyen bilgiler

¹⁷ Allen/Delorenzo, s. 43.

¹⁸ Bir hukuk kliniğinde bu sürecin detayı hakkında bkz. Spencer, s.17 vd. Ayrıca bkz. Başözen, A., & İyiler, M. (2010). Türk Hukuk Eğitiminde Klinik Eğitimin Bir Türü Olarak Yeni Bir Uygulama: "Lisans Aşamasında Öğrenci Stajı". *Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 11, 1481-1492, s. 1484.

¹⁹ Boersig/ Marshall/ Seaton, s. 52.

²⁰ Arslan/ Taşpınar, s. 25. Similasyon şeklinde başından sonuna kadar gerçek bir dava prosedürünü canlandırmanın bir hukuk kliniği çeşidi olarak hukuk eğitiminde kullanılabileceği yönünde bkz. Dimitrova-Simeonova, s. 264.

²¹ D'Ammelio / Akğüc, s.72.

verilmesinden ibarettir²². Ancak, hukukta teorik bilgi, pratiğe ayrılmaz bir şekilde bağlıdır²³. Klinik eğitim sayesinde öğrenci için hiçbir anlam ifade etmeyen teorik bilgi, öğrenci zihninde anlamlandırılarak bir ömür boyu unutulmayacak tecrübeye dönüşür²⁴.

Hukuk kliniğinin öğrencilere sağladığı bu faydalardan yola çıkarak çeşitli amaçlarının olduğu sonucuna varılabilir. Bu tespite göre, hukuk kliniğini uygulamasını hukuk fakülteleri bünyesine katmaktaki amaçlar, sınırlı sayıda olmamakla beraber, öğrencinin teorik bilgisini pratik ile bütünleştirerek teorik bilgiyi yeniden anlamasını ve anlamlandırmasını sağlamak, öğrencilere kendi kendine öğrenme, seçim yapabilme, karar verip uygulayabilme becerisi kazandırmak ve mesleği ne olursa olsun iyi bir hukukçuda olması gereken meslek etiği ilkelerini²⁵ edindirmek şeklinde sıralanabilir²⁶. Aynı zamanda hukuk klinikleri ile bireyler arası ilişkilerin geliştirilmesi ve maddî bakımdan yetersiz kişilere karşılıksız hukukî yardım sağlanması, böylece sosyal adaletin ve uzun vadede toplumsal barışın gerçekleşmesi amaçlanmaktadır²⁷. Üstelik, hukuk kliniği hukukun çok farklı alanlarında etkilidir²⁸. Örneğin, ceza hukuku, göçmen hukuku, borçlar hukuku, eşya hukuku, aile hukuku, aile içi şiddet, iş hukuku, idare hukuku, vergi hukuku, insan hakları hukuku, fikrî mülkiyet hukuku, tüketici hukuku, çevre hukuku, alanlarında hukuk kliniğinin çeşitli uygulamaları

²² D'Ammelio / Akğüc, s.71.

²³ Hill, s.258.

²⁴ Allen/ Delorenzo, s. 36; Boersig/ Marshall/ Seaton, s. 57; Gibson, s. 34; Pilkington, s. 422.

²⁵ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Joy, P. A. (2003-2004). The Law School Clinic as a Model Ethical Law Office. William Mitchell Law Review, 30 (1), 35-50.

²⁶ Fuchs, R. F. (1937). The Educational Value of a Legal Clinic-Some Doubts and Queries. The America Law School Review, 8 (9), 857-860, s.857-858. Ayrıca bkz. Gibson, F. (2002). Chinese Clinical Legal Education in the Year of the Horsea Visitto Tsinghua University. Newcatle Law Review, 6, 33-38, s. 34; Boersig/ Marshall/ Seaton, s. 57, 67-68.

²⁷ Kosuri, P. (2012). Losing My Religion: The Place of Social Justice in Clinical Legal Education. Boston College Journal of Law and Social Justice, 32, 331-344, s. 331; Allen/ Delorenzo, s. 39; Pilkington, s. 421. Kliniğe dayalı hukuk eğitimi, öğrencide, sosyal adalet ve etik konusunda derin bir algı oluşturacaktır. Bkz. Boersig/ Marshall/ Seaton, s. 67-68.

²⁸ Ancak, bir uyuşmazlık hakkında hukuk kliniğinin yetkilendirilmesi noktasında bazı kistas ve sınırlamalara gidildiği de görülür. Örneğin, Avustralya'da, çok karmaşık olmayan ve uyuşmazlık bedeli düşük olan sivil özel hukuk sorunları hukuk kliniğinde çözümlenir. Ayrıca, yetkinin parasal bir sınırı (6.000 \$) da vardır. Bu uyuşmazlıklara örnek olarak, trafik kazalarından doğan zararlara ilişkin uyuşmazlıklar, seyahat sigortaları uyuşmazlıkları, inşaat uyuşmazlıkları, borç ilişkisinden doğan uyuşmazlıklar ve malvarlığının tahviline ilişkin uyuşmazlıklar gösterilebilir. Bkz. Spencer, s. 20.

görülmektedir²⁹.

III. KARŞILAŞTIRMALI HUKUKTA HUKUK EĞİTİMİ

A. GENEL OLARAK

Küreselleşme, sadece ekonomik anlamda değil, başkaca pek çok anlamda sınır ötesi ilişkilerin artmasına sebep olmuştur³⁰. Bu anlamda küreselleşme, politik, kültürel ve sosyal açıdan dünyanın küçüldüğü anlamına gelmektedir. Küreselleşmenin bu anlamı, hukuk dünyası bakımından değerlendirildiğinde hukukî uyumsuzlukların taraflarının farklı ülkelerden ve milletlerden insanlar olmaya başlamasına sebebiyet vermiştir. Böylece, hukukçulardan sadece kendi ülkelerinde yürürlükte olan millî hukuklarını değil, aynı zamanda uluslararası hukuku, hatta uyumsuzluğun karşı tarafının tâbi olduğu hukuk sistemini bilmeleri ve bu uyumsuzlukta hukukî yardımda bulunabilme yeterliliğine sahip olmaları beklenir olmuştur³¹.

²⁹ Karacan, O. (2012). Hukuk Kliniği Çalışmaları Aile İçi Şiddetle Mücadele Bağlamında Türkiye'deki Hukuk Fakültelerinde Alternatif Bir Eğitim Metodu Olabilir Mi? Hukuk Felsefesi ve Sosyolojisi Arkivi-Hukuka Felsefi ve Sosyolojik Bakışlar V Sempozyumu (s. 69-74). İstanbul: İstanbul Barosu, s.72-73. Ayrıca bkz. Goedde, P. (2014). Globalized Legal Education, Human Rights Lawyering, and Institutional Form: The Case of a Refugee Law Clinic in South Korea. *Clinical Law Review*, 20 (2), 355-378; Johnson, K. R., & Perez, A. (1997-1998). Clinical Legal Education and the U.C. Davis Immigration Law Clinic: Putting Theory into Practice and Practice into Theory. *SMU Law Review*, 1423-1460; Olomola, O., & Bamgbose, O. (2013). Collaborating with Other Disciplines: Best Practice for Legal Clinics-A Case Study of The Women's Law Clinic. *International Journal of Clinical Legal Education*, 19, 355-371; Andrade, s.1. Ayrıca bkz. Allen/ Delorenzo, s. 38; Dimitrova-Simeonova, s. 264-365.

³⁰ Teknik gelişmeler ve siyasî blokların çözülmesi, Dünya Ticaret Örgütü, Avrupa Birliği, Kuzey Amerika Serbest Ticaret Anlaşması ve Güney Amerika Ticaret Birliği gibi ticarî bloklar sayesinde ülkelerin birbirleri ile sınır ötesi ilişkileri kolaylaşmıştır. Şüphesiz, bu etkenlerin hepsinin yakın zamanda ortaya çıkmış olması eşine rastlanmayan bir etki doğurmuş, sınır ötesi hukuk hizmetlerine ve hukuk kliniğine talep artmıştır. Bkz. Elveriş, İ. (2004). "The Effects of Globalization on Legal Education" İsimli Kitabın İncelemesi. İstanbul Hukuk Fakültesi Mecmuası, 62 (1-2), 517-541, s. 518.

³¹ Elveriş, İnceleme, s. 517-518; Gürseler, G., Pekcanitez, H., Bingöl, B., Işıktaç, Y., Oğuz, A., Erdal, M., vd. (2008). Avrupa'da Hukuk Eğitimi. *Uluslararası Boyutuyla Hukuk Eğitimi ve Avukatlık Mesleğine Giriş Sempozyumu* (s. 61-67). Edirne: TBB, s. 87; Çulha, R., Şen, A., Durmaz, M. Z., Akgöl, S., & Erdemir, N. (2008). Avrupa'da Avukatlık Mesleğine Giriş ve Meslek İçi Eğitim. *Uluslararası Boyutuyla Hukuk Eğitimi ve Avukatlık Mesleğine Giriş Sempozyumu* (s. 181-206). Edirne: TBB, s. 181. Bu konuda bir örnek verilirse, Hollanda'da bir hukuk öğrencisinin üniversite bitirme sınavında başarılı olması için belli alanlardaki derslere katılması ve başarılı olması gerekir; öğrenci şirketler hukuku

Dünya üzerindeki hukuk fakültelerinde, hukuk klinikleri, uluslararası düzeyde Kuzey Amerika, İngiltere ve Avustralya'da 1960'lar ve 1970'lerde ortaya çıkmıştır³². Afrika, Latin Amerika ve daha sonra Rusya, Doğu Avrupa ve Güney Asya'ya ise, hukukî korumadan yoksun kişilere karşılıksız hukukî yardım getiren girişimci yardım kuruluşları sayesinde ulaşmıştır³³.

Gerçek anlamda hukuk kliniklerinin ilk olarak Amerika'da ortaya çıkması³⁴, hukukun küreselleşmesine bağlanabilir. Zira, hukuk dünyasında küresel etki yaratan gelişmeler sonucunda, Amerika'daki büyük hukuk büroları, eskiden birlikte çalıştıkları kendi sınırları dışındaki ülkelerde bulunan muhabir hukuk bürolarından vazgeçmişlerdir. Bu bürolar, muhabir büroların aracılığı yerine kendi sınırları dışında da bizzat hukuk büroları açmaya başlamışlardır. Bu durum ise, uluslararası hukukta lider dil olan İngilizce'nin, model hukuk olarak da Amerikan Hukukunun öncü olmasına sebebiyet vermiştir. Dahası, artan hareketlilik ve iletişim, tüm bu gelişmelerle birleşince hukuk hizmeti verenlerin üzerine eskisinden çok daha ağır bir yük binmeye başlamıştır. Avukatların uzmanlaşmaya muhtaç olmaları yanında çalışma saatleri de artmıştır. Hukuk hizmetinden beklenen kalite yükseldikçe hukukçuların meslek içi eğitimleri, hatta lisans düzeyinde tecrübe kazanmaları gereksinimi kendini göstermeye başlamıştır³⁵.

Bu gelişmelerin doğal bir sonucu olarak, ulusal ve uluslararası hukuk uyumsuzluklarında hukukî yardımda bulunacak nitelikli hukukçu yetiştirmek üzere hukuk kliniğine olan ihtiyacın artmasıyla birlikte hukuk kliniği kavramı teorik bir terim olmaktan çıkarılmış, hukuk klinikleri fiziksel kurumlara dönüştürülerek klinikten umulan fayda en üst seviyeye taşınmak

dersine katılmak zorunda ise eskiden bu ders Hollanda şirketler hukukuna ilişkin olmak zorunda iken, bugün öğrencinin Fransız, Alman veya İngiliz şirketler hukuku derslerine katılmış ve bunları başarmış olması gerekmektedir. Bkz. Arslan/ Taşpınar, s. 9.

³² 1998 yılında on üç Avustralya üniversitesi kliniğe dayalı hukuk eğitimi vermekte ve bunlardan sekiz tanesi gerçek olaylara dayalı programlar sunmaktadır. Bkz. Boersig/ Marshall/ Seaton, s. 52. Güncel bir örnek için ise, Osgoode Hall Law School öğrencilerinden oluşan Parkdale Community Legal Service'in 2014-2015 programı ve çalışma mekanizması için bkz. http://gallery.mailchimp.com/5270c31efa04333aa6ca3499f/files/2014_PCLS_Info.pdf, 16.9.2014 tarihinde erişildi. Ayrıca bkz. Pilkington, M. L. (1997). Parkdale Community Legal Services: An Investment in Legal Education. *Osgoode Hall Law Journal*, 35 (3), 419-424.

³³ Goedde, s. 355.

³⁴ Boersig/ Marshall/ Seaton, s. 53; Dimitrova-Simeonova, s. 263.

³⁵ Elveriş, İnceleme, s. 520. Ayrıca bkz. Akyüz, s. 119.

istenmiştir. Bu anlamda, aşağıda sayılanlarla sınırlı olmamakla birlikte, karşılaştırmalı hukukta hukuk eğitimi ve hukuk kliniği uygulamasında önde gelen ülkeler; Amerika³⁶, İngiltere³⁷, Almanya³⁸, Fransa³⁹, Avusturya, İsviçre⁴⁰, İtalya⁴¹, İspanya⁴², Danimarka⁴³, Portekiz⁴⁴ olarak sıralanabilir.

Dünya çapında, hukuk klinikleri genel olarak birbirine benzer şekilde işlerler⁴⁵. Bu klinikler, ihtiyacı olan herkese hukukî yardım sunarlar. Yardım talebinde bulunmak için talepte bulunanda hiçbir nitelik aranmaz. Genellikle

³⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz. Gehringer, A. (2003). ABD'de Hukuk Öğretimi, Hukukçu Eğitimi ve Sorunları. Hukuk Öğretimi ve Hukukçunun Eğitimi (s. 156-164). Ankara: TBB; Akyüz, A. Ş. (2004). Türk Hukukçuların ABD'de "Hukuk Master"ı Yapması ve New York Barosu Üyeliği, *Ankara Barosu Dergisi*, (4), 105-120.

³⁷ Ayrıca bkz. Lonbay, J. (2003). İngiltere'de Hukuk Öğretimi, Hukukçu Eğitimi ve Sorunları. Hukuk Öğretimi ve Hukukçunun Eğitimi (s. 147-155). Ankara: TBB; Oshundeyi, M. (2011). The English Juridical System: Process of Becoming Legal Professionals. *Ankara Bar Review* (1), 57-70.

³⁸ Ayrıca bkz. Sert-Çelik, Ç. (2004). Almanya'da Hukuk Eğitimi ve Stajyerlik. TBB Dergisi (54), 339-346.

³⁹ Ayrıca bkz. Kuhne, H. H. (2003). Fransa'da Hukuk Öğretimi, Hukukçu Eğitimi ve Sorunları. Hukuk Öğretimi ve Hukukçunun Eğitimi (s. 137-138). Ankara: TBB.

⁴⁰ Ayrıca bkz. Bozkurt, K., & Türe, M. (2011). Avusturya ve İsviçre Sistemlerinde Hukuk Eğitimi. TBB Dergisi , 82-107.

⁴¹ Ayrıca bkz. Oğuz, A. (2003). Hukuk Eğitimindeki Son Gelişmeler ve Karşılaştırmalı Hukukun Hukuk Eğitimindeki Rolü. Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, 52 (4), 1-40.

⁴² Ayrıca bkz. Gordillo-Perez, L. I. (2008). The International Aspect Law Education and Entrance to the Legal Profession: The Spain Case in the European Context. Uluslararası Boyutuyla Hukuk Eğitimi ve Avukatlık Mesleğine Giriş Sempozyumu (s. 249-261). Edirne: TBB.

⁴³ Ayrıca bkz. Uysal, R. (2012). A Brief Look to the Legal Education in Denmark. Ankara Bar Review (1), 119-124.

⁴⁴ Oğuz, s. 17-18. Diğer bazı ülkeler için ayrıca bkz. Nanos, K., Boşnakov, Y., & Calvert, T. (2008). Avrupa'da Avukatlık Mesleğine Giriş ve Meslek İçi Eğitim (Yunanistan, Bulgaristan, İngiltere). *Uluslararası Boyutuyla Hukuk Eğitimi ve Avukatlık Mesleğine Giriş Sempozyumu* (s. 132-160). Edirne: TBB; Gibson, F. (2002). Chinese Clinical Legal Education in the Year of the Horsea Visitto Tsinghua University. *Newcastle Law Review*, 6, 33-38; Lo, V. I. (2012). Before Competition and Beyond Complacency The Internationalisation of Legal Education In Australia. *Legal Education Review*, 22 (1-2), 3-50; Akpet, K. O. (2011). The Australian Legal System: The Legal Profession and the Judiciary. Ankara Bar Review (1), 71-94; Nanos, K. (2008). The Legal Education in Greece. *Uluslararası Boyutuyla Hukuk Eğitimi ve Avukatlık Mesleğine Giriş Sempozyumu* (s. 270-278). Edirne: TBB; Dimitrova-Simeonova, s. 266 vd.; Pantelis, A. (2003). Yunanistan'da Hukuk Öğretimi, Hukukçu Eğitimi ve Sorunları. *Hukuk Öğretimi ve Hukukçunun Eğitimi* (s. 139-141). Ankara: TBB.

⁴⁵ İşleyiş hakkında detaylı bilgi için bkz. Allen/ Delorenzo, s. 39 vd.; Dimitrova-Simeonova, s. 265-268; Spencer, s. 17 vd.

yardım talep eden kişiler, ilgili kamu kuruluşlarınca, sivil toplum örgütlerince, uluslararası kuruluşlarca veya özel avukatlarca hukuk kliniklerine yönlendirilirler. Hukukî yardım, talepte bulunanlara, kliniklerde görevlendirilen ve pratik uygulamayı öğrenmesi istenen öğrenciler tarafından verilir. Hukuk kliniklerinde sunulan hukukî yardımın ücretsiz olması, hukuk kliniklerinin geleneksel bir özelliği olduğu gibi öz fonksiyonlarından da biridir.

Dünya üzerindeki kliniklerinin neredeyse hepsi, o bölgedeki hukuk fakülteleri tarafından kurulmuştur. Zira toplumun içerisinde bulunan bu klinikler, uygulamaya çok yakın oldukları için istenen hedefe kolayca ulaşabilirler. Her kliniğin bir hukukî bilgi merkezi bulunur. Bu bilgi merkezleri, öğrencilere, uygulamayı yakından görme, bir hakkın korunmasında aktivist olma, ekip ruhuyla birlikte çalışma becerisi edinme, toplum içi eğitim sayesinde konuşma becerilerinin gelişmesi imkânını sunar⁴⁶. Bu küçük ama ağır yük, öğrencinin kendisine anlatılan teorik hukuk ile uygulanan hukuk arasındaki farkı sezinlemesine son derece yardımcı olur⁴⁷. Ayrıca, hukuk klinikleri ihtiyaç sahiplerine hukukî yardımda bulunurken, uluslararası hukuk fakülteleri ve ulusal/uluslararası kurumlarla⁴⁸ işbirliği içerisinde⁴⁹. Şüphesiz, bir hukuk fakültesi tarafından kurulmuş hukuk kliniği, diğer hukuk fakülteleri tarafından kurulmuş ulusal ve uluslararası hukuk klinikleri ile de yakın iletişim ve işbirliği içerisinde⁵⁰.

⁴⁶ Ayrıca bkz. Miller, s. 148, 167; Spencer, s. 18; Gibson, s. 37-38.

⁴⁷ Quafisheh, M. M. (2012). The Role Of Legal Clinics in Leading Legal Education: The Model from the Middle East. *Legal Education Review*, 22 (1-2), 177-198, s.179-180. Amerika'da hukuk kliniği uygulaması hakkında öğrenci geri dönüşü üzerine yapılan bir ankete göre, 2010 yılı öğrencilerinin %91'i, 2009 bahar yarıyılı öğrencilerinin %84'ü, 2008 güz dönemi öğrencilerinin %77'si klinik çalışmalarını fakülte derslerinin öğrenilmesini kolaylaştırdığını ısrarlı bir şekilde savunmuşlardır. Bkz. Allen/ Delorenzo, s. 43-44. Yine, hukuk fakültesi öğrencileri, öğretim üyelerinin nasıl buldukları sorusuna, kimilerinin çok seçkin, kimilerinin ise pekiyi olmağını, ancak hiçbirinin hukuk pedagojisinden anlamadığını belirterek cevap vermişlerdir. Bkz. Hativa, N. (2000). Teaching Large Classes Well: An Outsider's View. *Journal of Legal Education*, 50, 95-111, s. 95. Ayrıca bkz. Spencer, s. 21.

⁴⁸ Bu uluslararası kurumlara örnek olarak, Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Yüksek Komisyonu (United Nations Office of the High Commissioner for Human Rights), diğer uluslararası insan hakları örgütleri, duyarlı işitsel, görsel ve sosyal medya kuruluşları gösterilebilir.

⁴⁹ Allen/ Delorenzo, s. 37,42-43; Spencer, s. 20; Pilkington, s. 423-424.

⁵⁰ Allen/ Delorenzo, s. 47. Avustralya'daki bazı üniversitelerde bulunan hukuk kliniği programları diğer üniversite öğrencilerine de açıktır. Monash Üniversitesi, Griffiths

B. AMERİKA'DA

Amerika'da hukuk eğitimi, Avrupa'dan oldukça farklıdır. Zira, Amerika Birleşik Devletleri'nde yasal açıdan bağlayıcı bir örnek hukuk eğitimi sistemi bulunmamaktadır. Ülkede kabul gören genel kanıya göre, hukuk öğrencilerinin eğitimi ile ilgili standartları saptayıp ilgili tüzük ve yönetmelikler çıkarma işi, yürütme organının işi değil, hukuk fakültelerinin, mahkemelerin ve hukuk ile ilgili diğer kurum ve kuruluşların işidir. Bununla uyumlu olarak, 1921 yılında Amerikan Barolar Birliği (ABA), hukuk mesleğinin ülke çapındaki temsilcisi olarak bir örnek hukuk eğitimi sistemi modelini benimsemeye ve bunu hukuk fakültelerine benimsetmeye başlamıştır⁵¹. Amerika'da elli eyalet ile yönetim bölgelerinin tamamında baro sınavının ön şartı Amerikan Barolar Birliğince denkliği onaylanmış bir hukuk fakültesini bitirmektir⁵².

Amerika'da hukuk fakültelerine giriş üç veya dört yıllık bir lisans eğitiminin başarı ile tamamlanması sonucunda elde edilmiş bir lisans derecesini gerektirir. Hukuk fakültesinde verilen temel hukuk eğitimi sonucunda mezun olan adaya "Juris Doctor (JD)" ismi verilir. Bir adayın bu dereceyi elde etmesi için en az üç yıllık bir hukuk eğitimi alması gerekir. Ayrıca Juris Doctor temel derecesi dışında çok sayıda hukuk fakültesi "Magister Legum" ya da "Hukuk Uzmanlığı (LLM)" veren bir yıllık lisansüstü programlar⁵³ sunar. Bu programın amacı, belirli bir alanda

Üniversitesi ve Queensland Üniversitesi, bu üniversiteler arasında yer alır. Bkz. Boersig/ Marshall/ Seaton, s. 52. Ayrıca bkz. Miller, s. 144-145; Spencer, s. 15; Gibson, s. 34.

⁵¹ Amerika Birleşik Devletleri Eğitim Bakanlığı da Amerikan Barolar Birliğinin "Hukuk Öğretimi ve Baroya Girişler" bölümüne, hukuk fakültelerinin denkliği için ulusal düzeyde tanınmış bir kurum statüsünü vererek bahsi geçen kabulü güçlendirmiştir. Bkz. Gehringer, s. 156.

⁵² Denkliği onaylanmamış hukuk fakültelerinin mezunları sadece kendi hukuk fakültelerinin bulunduğu eyaletlerde baro sınavına girebilirler. Amerika Birleşik Devletlerinde Amerikan Barolar Birliğince denkliği onanmış yüz seksen yedi adet hukuk fakültesi mevcuttur (Ağustos 2002 yılı itibarıyla). Bunların çoğu hukuk öğreniminin niteliğini yükseltmeye çalışan bir örgüt olan Amerikan Hukuk Fakülteleri Birliği (AALS)'nin bir üyesidir. Bkz. Gehringer, s. 156. Baro sınavı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Akyüz, s. 115 vd. Aynı şekilde, Amerikan Hukuk Fakülteleri Birliğinin hukuk kliniği bölümü ve Amerikan Barolar Birliği, hukuk eğitime katkı sağlamak adına hukuk kliniklerini de desteklemektedir. Bkz. Miller, s. 173-174.

⁵³ Aday, LLM derecesi almak için bir yarıyılıda yirmi ile yirmi dört saatlik lisansüstü ders, seminer veya araştırma veya kompozisyon dersi almak zorundadır. Ayrıca, bu öğrencilerden yayımlanabilir nitelikte bir tez yazmaları istenmektedir. Ancak, LLM öğrencilerinin daha çok yabancı öğrenciler olduğu ve LLM'in Amerikalı öğrencilerce pek

uzmanlaşmak isteyen ya da öğretim üyesi olmayı planlayan genç hukukçular yetiştirmektir. Bazı Amerikan hukuk fakülteleri ise hukuk bilimleri doktoru (S. JD) unvanı veren programlar sunar. Doktora derecesinde adaylara, bir yıl süreyle bilfiil fakültede hazır bulunup en az dört yarıyılık ders ve seminere katılma zorunluluğu getirilir. Bunun ardından adaylar, doktora derecesini almak için dört veya beş yıl içinde yayımlanabilir biçimde bir tez çalışmasını bitirdikten sonra tez konusu veya ilgili öğrenim dalları üzerine bir sözlü sınavdan geçmek zorundadırlar⁵⁴.

Amerikan hukuk eğitiminin amacı çoğu Avrupa ülkesinden farklı olarak bir hukukçu gibi düşünmeyi öğretmektir. Öğrenciler, çoğu kez “*bu davada müvekkilinize tavsiyeniz ne olurdu?*”, “*bu şirketin hukuk danışmanı olarak ne yapardınız?*”, “*bu somut olayın çözümünde hangi hukukî kurumu tercih ederdiniz?*” gibi soruların çözümüne dayalı sınavlara tâbi tutulur. Genel olarak öğrenciler, fakültede karmaşık uyuşmazlıları hukukî ve olgusal açıdan tahlil etmeyi öğrenirler. Aslında, bu tercihin, sorunları, bunların temelini oluşturan olgulara göre ayırt etmeyi öngören içtihat hukuku yöntemiyle yakın ilişkisi vardır. Mahkeme içtihatlarına dayanan Amerikan hukuk sisteminde maddî hukuk ve usul hukuku iç içe geçmiştir. Karar verme sürecinin tahlili, çoğu zaman fiilen verilmiş kararın kendisinden daha önemlidir. Bu yüzden, öğretim üyeleri, derslerde hukukî bir soruna cevap vermek yerine, öğrencilerin durumu tartışmalarını; bunun üzerine düşünmelerini; somut olaydaki durumun siyah veya beyazdan çok, bu ikisinin arasındaki bir şey olduğunu anlamalarını isterler. Yani öğrenciler, hukuku olduğu gibi kabul etmek yerine hukuk üzerine düşünmeye zorlanırlar. Öğrencilere bir hukukçu gibi düşünüp konuşmanın ne demek olduğunu öğretme amacı, öğrencinin bir hukukçu (avukat, hâkim, kanunkoyucu) gibi okuyup yazmayı ve öğretilmekte olan şey üzerine şahsen düşünmeyi, hukuk ve hakkaniyet, olgular ve kurallar, maddî hukuk ve yargılama usulleri hakkında kendi adına konuşmasını gerektirir. Hukukî hayal gücünün gelişmesi ve yaratıcılık, maddî hukuk ve usul hukuku kurallarına hâkim olmaktan daha önemli sayılır⁵⁵. Buradaki temel amaç, hukukçuyu gerçek dünyada karşılaşacağı sorunlara, özellikle de profesyonel meslek hayatına hazırlamaktır⁵⁶. İletişim ve müzakere becerilerinin yanında

tercih edilmediği söylenebilir. Bkz. Gehringer, s. 158; Akyüz, s. 109. LLM ve LLM’in öğrenciye katkıları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Akyüz, s. 107 vd.

⁵⁴ Gehringer, s. 157-158.

⁵⁵ Aynı yönde bkz. Hativa, s. 100.

⁵⁶ Hukuk mezunları, mezuniyet sonrası dönemde hukuk profesyonelleri olarak hukuk sisteminin oluşmasında, var olan sistemin geliştirilmesinde veya değiştirilmesinde, kimi

hukukî araştırma becerisi ile düşüncelerini kâğıda dökme becerisinin, Amerikalı hukuk öğrencilerinin başarısında, Avrupalılardan çok daha önemli olduğunu söylemek gerekir⁵⁷.

Amerikan Hukuk Fakültelerinin öğretim elamanları tam gün çalışan öğretim elemanları ile yardımcı öğretim elemanlarından oluşur. Amerikan Hukuk Fakültelerinde sunulan dersler olabildiğince çeşitli olup “*Havacılık Hukukunda Risk Sermayesi ve Teknoloji Alışverişleri*” gibi derslere kadar uzanır. Bu şekilde, çeşitli dersler verebilmek yardımcı öğretim üyeleri sayesinde mümkün olabilmektedir. Bu yardımcı öğretim üyeleri fakülte dışında yapmakta oldukları profesyonel mesleklerindeki tecrübelerini dersliklere taşırlar⁵⁸.

Geçen otuz yılda, Amerika’da, hukuk fakültelerinden mezun olmak için aranan şartlar ve standartlar sürekli olarak yükseltilmiştir. Son yıllarda hukuk fakültelerinin çoğu, öğrencinin en az doksan yarıyıl saat (kredi) almasını zorunlu tutmaktadır⁵⁹. Zorunlu teorik dersler dışında “yargı uygulamaları”, “müvekkil ile görüşme ve danışmanlık”, “müzakere”, “alternatif uyuşmazlık çözüm yolları”, “dava becerileri”, “eğitim mahkemeleri” ve “klinikler” gibi dersler hukukçunun yetişmesinde büyük rol oynar. Bu dersler, genellikle yardımcı öğretim üyeleri olan tecrübeli uygulayıcılar (hâkimler ve avukatlar) tarafından verilir. Dönem sonu sınavlarının çoğu, metin sorusuna dayalı sınavlar veya çoktan seçmeli sınavlar yerine olay incelemesi ve kompozisyon yazımına dayalı şekilde gerçekleştirilir⁶⁰.

Amerikan Hukuk Fakültelerinde sınıflar oldukça küçüktür. Tam gün çalışan kadrolu öğretim üyeleri ve yardımcı öğretim üyeleri nazara alındığında on beş öğrenciye bir öğretici düşmektedir⁶¹. Sayıları otuz ila kırk

zaman kanunkoyucu, kimi zaman da uyuşmazlığı çözen hâkim, politikacı ya da akademisyen olarak rol oynayacaklar, ülkenin hukuk politikasını belirleyici kişiler olacaklardır. Bkz. Maxwell, s. 105. Belki de hukukun toplumsal hayatta etkili bir güç olduğu yönündeki görüş, bu kabulden kaynağını almaktadır.

⁵⁷ Gehringer, s. 162-164. Dünyanın farklı pek çok yerinde kurulan hukuk kliniklerinde Amerikan sisteminin model alınması da buna bağlanabilir. Bkz. Gibson, s. 34.

⁵⁸ Gehringer, s. 158.

⁵⁹ Amerikan hukuk fakültelerinde öğrenciler, hangi dersleri alacaklarına karar vermekte oldukça serbesttir. Ancak bazı dersler zorunludur ve bu tür derslerin sayısı son otuz yıl içinde sürekli olarak artırılmıştır. Sözleşme hukuku (%100), haksız fiil hukuku (%100), eşya hukuku (%98,8), ceza hukuku (%98,9), medenî usul hukuku (%98,3) ve anayasa hukuku (%88,5) genellikle zorunlu dersler arasında yer alır. Bkz. Gehringer, s. 159.

⁶⁰ Gehringer, s. 162.

⁶¹ İyi bir hukuk eğitimi için doğru öğrenme ortamının önemi hakkında bkz. Hativa, s.101.

öğrenciyi geçmeyen küçük sınıflarda öğretim üyeleri, öğretme metodu olarak “takrir sistemi” yerine Sokrat’ın öğrencilerle tartışmaya dayalı “tümevarım yöntemi”ni kullanmaktadırlar⁶². Amerikan hukuk fakültelerini dünyadaki diğer hukuk fakültelerinden ayıran temel unsurlardan en önemlisi, öğrencilerin ve öğretim üyelerinin içinde buldukları rekabetçi ortamdır. Hukuk fakültesinin daha birinci yılında öğrencilere “bulgusal öğretim yöntemi” uygulanarak sınıfta rekabetçi bir ortam oluşturulur⁶³.

Bu rekabetçi ortamın öğrenci görünümünde esas olan öğretim üyesi ile öğrencilerin ve öğrencilerin kendi arasında tartışması, böylece bir düşünsel rekabet ortamının oluşturulması amaçlanmaktadır. Derslere sözlü katılım dönem sonu notunun tespitinde etkilidir. Hukuk fakültelerinin büyük bir çoğunluğu derse düzenli olarak devam etmeyi zorunlu kılar. Devam ve ders hazırlığı, derslerin birinci haftasında öğrenciye hatırlatılır ve sıkı sıkıya uygulanır. Derslere hazırlıksız gelme ve devam etmeme, dönem sonu sınavına girememe ve o dersten kredi alamama ile sonuçlanabilir⁶⁴. Rekabetçi ortamın öğretim üyesi görünümünde ise, öğrencilerin baro sınavlarındaki başarısı ile öğretim üyelerin değerlendirilmesine ilişkin anketler etkili olur. Kimi zaman öğretim üyelerinin terfileri ve maaş artışları bu değerlendirmelere göre belirlenir⁶⁵.

C. FRANSA’DA

Fransa’da hukuk fakültelerine giriş için herhangi bir standart yoktur. Hukuk fakültesine girmek isteyen bir öğrenciden istenen tek şey, “Baccalauréat” ismi verilen lise diplomasını almış olmaktır⁶⁶. Hukuk eğitimi, oldukça düşük olan başvuru masrafları ve sosyal güvenlik giderleri dışında ücretsizdir.

⁶² Ayrıca bkz. Hativa, s. 103.

⁶³ Gehringer, s. 160.

⁶⁴ Türkiye uygulamasında bu sistemi işletmenin, öğrenci profili sebebiyle çok zor olduğu hakkında bkz. Güran, S. (2003). Hukuk Fakültelerinde Öğretim; Yönetimin Değerlendirilmesi, Programın Analizi, Kadrolar ve Öğrenci Profili. *Hukuk Öğretimi ve Hukukçunun Eğitimi* (s. 84-92). Ankara: TBB, s. 86. Eğitim teorisyenlerine göre, aktif öğrenme sınıfta gerçekleşir. Derse hazırlıklı gelen bir öğrenci, bilgiyi kendi bildikleri üzerine kendi eylemleriyle inşa eder, öğrencinin öğrendikleri zaten bildiklerini geliştirmesidir. Bkz. Maxwell, s. 102, dipnot 17. Bu sebeple, her eğitimde olduğu gibi hukuk eğitiminde de devam mecburiyetinin özel bir yeri vardır.

⁶⁵ Gehringer, s. 161-162. Öğretim üyesinin öğrenciyi değerlendirebildiği, ancak öğrencinin öğretim üyesini değerlendirme imkânının olmadığı sistemlerde iyi bir eğitimin mümkün olmayacağı yönünde bkz. Pekcanitez, s. 111.

⁶⁶ Oğuz, s. 2.

Hukuk bilimi, sistemli çalışmaya ve mantığa dayanan bir disiplin olduğu için genellikle hukuk fakültelerini, liselerin edebiyat ve iktisat bölümlerinden mezun olan öğrenciler tercih etmekte; fen bölümlerinden mezun olan öğrenciler pek tercih etmemektedir. Ancak, fakülteye girişte öğrenci yeterliliğine ilişkin bir tespit sınavı yapılmadığından en iyi öğrencilerle temel hukukî muhakeme yeteneğini bile kazanabilecek yeterlilikte olmayan öğrenciler yan yana eğitim görmektedir⁶⁷.

Fransa'da hukuk eğitimi üç programdan oluşur⁶⁸. Birinci ve ikinci program temel eğitime yöneliktir; üçüncü program doktora yöneliktir. Birinci program, ilk iki öğrenim yılının ardından verilen ve birinci dönem sayılan yüz yirmi krediden oluşan "DEUG" adı verilen genel eğitim derecesidir⁶⁹. Lisans yüz seksen kredinin, üçüncü yılın sonunda "maîtrise" 240 kredinin sonunda elde edilir. DEUG adı verilen temel dereceyi alan öğrenciler genellikle fakülteye devam etmeyip devlet memuru olurlar. Yalnızca "maîtrise" derecesi alanlar, hukuk öğrenimine devam ederek hâkimlik ve avukatlık gibi profesyonel meslekleri icra edebilirler. Ancak, bunun için de öğrencinin spesifik bir alan yeterlilik sınavına tâbi tutularak başarılı olması gerekir. Maîtrise ile doktora arasında bir geçiş aşaması olan "DEA" seviyesinde öğrenci, hukuk teorisi ve hukukî araştırma teknikleri üzerine öğrenim alır. Hukukun pratik yönünü ise "DESS" adı verilen bir seviye oluşturur. Bu aşamada öğrenci, hukuk alanında profesyonel olarak bir mesleğe sahip olan kişilerle, genellikle bir adliye ile bağlantılı olarak yakın temas içerisinde çalışır. DEA aşamasından sonra ise çok az sayıda öğrenci hukuk doktoru unvanı almak üzere doktora çalışmaları için başvuruda bulunur. Akademik kariyer için zorunlu olan doktora en az dört yıl sürer ve yayınlanabilir kalitede bir tez yazımına bağlıdır⁷⁰.

İlk iki yılı kapsayan DEUG düzeyinde öğrenciye Fransız hukuk kültürünün temel ilkeleri yanında medenî hukuk, anayasa hukuku, hukuk tarihi ve temel iktisat dersleri verilir. Bazı üniversiteler yabancı dil ve bilgisayar bilimleri derslerini de zorunlu tutmaktadır. İkinci yılda öğrencinin ilk tanıştığı hukuk derslerini daha derinlemesine öğrenmesine çalışılır. Bu

⁶⁷ Dreyfus-Netter, s. 142-143.

⁶⁸ Oğuz, s. 2.

⁶⁹ Oğuz, s. 2.

⁷⁰ Dreyfus-Netter, s. 143; Oğuz, s. 2-3.

yılda borçlar hukuku, haksız fiil hukuku, idare hukuku, ceza hukuku, iş hukuku, vergi hukuku, devletler genel hukuku gibi dersleri alma zorunluluğu vardır⁷¹. Fransa'da öğretim metodu geleneksel şekilde öğrencilerin not tutmasına yönelik taktir sistemine dayalıdır. Ancak, öğrenciler teorik derslere ek olarak haftada üç saatlik öğretim yardımcıları tarafından verilen seminerlere de katılmak zorundadır. Öğretim yardımcıları, öğrencilere, yıl içindeki derslerin değerlendirilmesini yaparak öğrencileri sınava hazırlamak ve mahkeme kararlarını yorumlamak suretiyle pratik eğitim verirler⁷².

1998 Sorbon Deklarasyonu ve 1999 Bolonya Deklarasyonu'nun ardından Avrupa Birliği ülkeleri, Avrupa Birliği öğrencilerinin Avrupa Birliği sınırları içerisindeki hareketliliğini kolaylaştırmak için, öğretim programlarını birbirleri ile uyumlu hale getirmeye başlamıştır. Fransız hükümeti de 2002 yılında aynı amaçla Avrupa Yüksek Öğretim alanını Fransa'ya aktarmaya amaçlayan bir dizi yönetmelik çıkarmıştır. Buna göre, eski öğretim programını aksine hukuk öğretimi üç yılı lisans, beş yılı yüksek lisans ve sekiz yılı doktora olmak üzere yeniden yapılandırılmıştır. Hukuk derecelerinin krediye dayandırıldığı sistemde, lisans yüz seksen, yüksek lisans üç yüz kredi olacak, krediler her yarıyıla dağıtılacak, böylece bir yarıyıla başka bir Avrupa ülkesinde geçirmek mümkün olacaktır⁷³.

D. ALMANYA'DA

1500'lü yıllarda Almanya'da suç işleme oranının yüksek olmasına bağlı olarak işkence yaygın olarak görülmekteydi. O yıllarda, çeşitli yasal düzenlemelerle işkence sınırlandırılrsa da, işkenceyi sona erdirmek için delilleri serbestçe takdir edebilecek nitelikte, iyi eğitilmiş, güvenilir hâkimlere ihtiyaç olduğu düşünülmekteydi. Bunu sağlamanın en doğru yolu ise hukuk öğrencilerine iyi bir hukuk eğitimi vermektir. Almanya'da hukuk eğitimi, önemini o yıllardan alır ve eğitim sisteminin temeli o yıllarda atılmıştır. Almanya'daki kabule göre, bir hukukçunun, üstlendiği toplumsal rolü ve görevlerini hukuk mesleğine ve ilkelerine uygun bir biçimde yerine getirebilmesi, iyi bir hukuk eğitiminden geçmesine bağlıdır, böylece hukuk da saygınlık kazanacaktır⁷⁴.

⁷¹ Dreifus-Netter, s. 144; Oğuz, s. 4.

⁷² Dreifus-Netter, s. 145; Oğuz, s. 3.

⁷³ Dreifus-Netter, s. 146.

⁷⁴ Sert-Çelik, s. 339.

Almanya’da hukuk eğitimi federal bir yapıya sahiptir. Dolayısıyla, hem federal düzeyde hem de eyalet düzeyinde hukuk eğitimine ilişkin farklı kanunlar mevcuttur⁷⁵. Ancak, Almanya’da yüz yılı aşkın bir süredir, tüm hukuk fakültelerinde birleşik bir eğitim sistemi amaçlanmaktadır. Eğitim sistemi içerik olarak, hukuk üzerine genel bilgi sahibi öğrenciler yetiştirmeyi amaçlarken; öğrenciye, belirli bir konuda derinlemesine bilgi edinmeyi de öğretir. Yani öğrenci, çeşitli hukukî metinlerden hiç bilmediği bir bölümü eğitimini aldığı bölümler kadar yeterlilikle ele alabilecek düzeyde yetiştirilir. Eğitimdeki amacın özü, ezbere dayalı öğretim metodundan çok, hukukun temel yapısını, ilkelerini anlamak ve yorum üzerine nüfuz etmektir⁷⁶.

Almanya’da hukuk eğitimi iki bölüme ayrılır. Birinci bölüm en az yedi yarıyılık bir üniversite eğitimidir. Üniversiteye girmenin ön şartı ise on üç yıllık temel eğitim aldıktan sonra yapılan “Abitur” isimli lise sonrası sınavda başarılı olmaktır. Üniversite eğitimi, Adalet Bakanlığınca ilgili hukuk fakültelerinin öğretim üyelerinin işbirliği ile eyalet düzeyinde gerçekleştirilen birinci eyalet sınavı ile sona erer⁷⁷. Birinci yarıyıl sınavını başarı ile tamamlamış olanlar hukuk öğreniminin ikinci yarıyıl aşamasına geçerler. “Referendariat” ismi verilen ve on beş aylık bir staj dönemi olan bu aşama Adalet Bakanlığı tarafından yürütülür. Bu aşamaya gelebilen adaylara “Referendar” ismi verilir. Bu adaylar genç bir hâkimin maaşının dörtte birini bulan mütevazı bir maaş alırlar. Referendar ismi verilen bu adaylar, hukuk mesleğinin çeşitli alanlarında yardımcı uygulayıcı olarak eğitim alırlar. Adaylar eyalet mahkemesi düzeyinde önce bir özel hukuk ve ceza hukuku hâkimiyle, bir savcıyla, bir bölge mahkemesi hâkimiyle, özel hukuk alanında bir yüksek yargı hâkimi ile ve kamu yönetiminde çalışırlar. Son ve en önemli olarak ise mesleğini fiilen icra eden bir avukatla birlikte çalışarak uygulamayı yakından görürler.

⁷⁵ Sert-Çelik, s. 339; Oğuz, s. 20.

⁷⁶ Kuhne, s. 137; Arslan/ Taşpınar, s. 7-8.

⁷⁷ Bu sınav, özel hukuk, ceza hukuku, kamu hukuku ve seçmeli bir dersten soruların yönetildiği yaklaşık beş saatlik bir yazılı sınavdan oluşur. Bu sınava en çok iki kez girilebilir. Bu sınavdan iki kez başarısız olmak, adayın Almanya’nın her yerinde ileri düzeyde hukuk eğitimi almasını ve mesleğe katılmasını imkânsız kılar. Fiilî eğitim süresi ortalama olarak dokuz yarıyıl olan üniversite öğrenimi sırasında yaklaşık yüzde ellilik oranda okuldan ayrılma görülür. Bkz. Kuhne, s. 138. Ayrıca bkz. Oğuz, s. 20, 21; Güran, s. 93. Ülkemizde ise, hukuk fakültesi öğrencilerinin hukuk fakültesini zorluğu sebebiyle okuldan ayrılma yüzdesi çok çok düşüktür. Bunun sebebi de öğrenci affi kanunları olarak gösterilmektedir. Bkz. Gürseler/ Pekcanitez/ Bingöl/ Işıқтаç/ Oğuz/ Erdal/ s. 63.

Adayların bu eğitimleri destekleyici derslere katılma zorunluluğu da bulunmaktadır. Adaylık dönemi iki yıl sürer ve ikinci eyalet sınavına girilmesiyle sona erer. Sözlü ve yazılı sınavlara ek olarak, adaylardan belirli bir davada iddianame veya mahkeme kararı hazırlayıp sunmaları da istenir. Bu sınavda başarısızlık oranı oldukça azdır, okuldan ayrılma neredeyse yok gibidir⁷⁸. İkinci eyalet sınavını başarmış olanlar, istedikleri mesleği seçmekte özgürdür⁷⁹.

Son yıllarda Avrupa Hukukundaki gelişmeler sonucunda bu sistem çok yoğun bir şekilde eleştirilmeye başlanmış ve bu eleştirilerin geniş kitlelere yayılması sonucunda 1.7.2003 tarihinde yürürlüğe giren federal düzeydeki “Hukukçu Eğitimi Reformu Kanunu (Gesetz zur Reform der Juristenausbildung)” kabul edilmiştir⁸⁰. Reform tartışmaları, Türkiye’de değinilen sorunların çok benzerlerinin Almanya’da da ileri sürülmesinden ibarettir. Örneğin, Almanya’da da hukuk öğretiminin kalabalık sınıflarda yapılması, dünyadaki gelişmelere kapalı, dünyadan uzak bir sistemin benimsenmesi, öğretim üyelerinin uzun, zor ve ağır süren bir öğrenimin verilmesinden yakınmaları, mezunların iş yaşamında büyük bir rekabet içine girmek zorunda kalmaları, sınavların çok zor olması, Alman hukuk öğretiminin Avrupa hukuku ve uluslararası hukukla karşılaştırıldığında rekabete uyum sağlayamadığı gibi sorunlar esasen Türkiye’de dile getirilen sorunlardan belki daha az olmakla beraber pek de farklı değildir⁸¹.

Reformda, hukuk fakültesinden hukuk mezunu olarak ayrılmak ve daha sonra ilgili alanlara yönelmek esası korunmuş ancak yeni ilke, öğrenciyi meslekî alanlara yönlendirmek olmuştur. Almanya’da uzun yıllar hukuk öğretiminin “hâkim odaklı” verildiği eleştirisi yapılmaktaydı. Bundan sonra,

⁷⁸ Bu sınava da en çok iki kez girilebilir. İkinci sınavı da geçemeyenlerin hâkimlik, savcılık veya avukatlık gibi görevleri üstlenmeleri mümkün olmasa da sigorta şirketleri ve bankalarda istihdam imkânları bulunmaktadır. Bkz. Kuhne, s. 138-139; Oğuz, s. 21.

⁷⁹ Kuhne, s. 139. İkinci eyalet sınavı on dört puan üzerinden değerlendirilir. Bu sınavdan en az dokuz puan alanlar Adalet Bakanlığı’na hâkimlik ve savcılık mesleğine kabul edilirler. Daha düşük puan alanların ise serbest avukatlık yapma hakları vardır. Bkz. Oğuz, s. 1.

⁸⁰ Kanunun tem metni için bkz. <http://www.gesetze-im-internet.de/jurausbrefg/BJNR259200002.html> (24.07.2014 tarihinde erişildi). Reforma kadar o dönemlerde, Almanya’da uzunca bir süre hukuk öğretiminin “sefalet”inden söz edilmiş, bu sebeple “Alman Hâkimler Kanunu”nu değiştiren bu reform gerçekleştirilmiştir. Bkz. Arslan/ Taşpınar, s. 6.

⁸¹ Arslan/ Taşpınar, s. 12.

eğitim artık diğer hukukî alanlara ve her şeyden önce avukat yetiştirmeye yönelmektedir ve avukatlığa hazırlık artık eğitimin içinde belli bir yer almaktadır. Çünkü hukuk fakültesi öğrencilerinin %80'lik bir bölümü avukatlığı meslek olarak tercih etmektedir. Aynı zamanda, hukuk fakültelerinde seçmeli derslerin artırılması önemli bir ilke olarak kabul edilmiştir. Değişiklikte, uyuşmazlık çözüme, karar verme odaklı eğitim yerine avukatlığı hedef alan, hukukî danışmanlık, müzakere yönetimi, aracılık ve uyuşmazlıkların uzlaşmaya dayalı çözümünü gibi unsurlar öne çıkmaktadır. Bu durum, gerçek bir paradigma değişimi olarak kabul edilmektedir. Ancak, piyasa eğilimlerine yönelik bir eğitimin pozitif hukuk ile hukukun temelleri arasındaki dengeyi bozabileceği endişesi de hâkimdir⁸².

E. İTALYA'DA

İtalya'da hukuk eğitimi, 1930 yıllarında gerçekleştirilen bir yasal düzenlemeye dayanmaktadır. Bu düzenlemeye göre, öğrencilerin on üç adet bir yıllık, beş adet iki yıllık zorunlu ders ve üç yıllık seçmeli dersten başarılı olmaları gerekmektedir. Öğrenciler, ilk yıl özel hukukun temelleri, Roma hukuku tarihi, hukuk felsefesi ve ekonomi derslerini, ikinci yıl anayasa hukuku, ticaret hukuku, malî hukuk derslerini, üçüncü yıl devlet kilise hukuku, medenî usul hukuku derslerini, dördüncü yıl ise iş hukuku, ceza usul hukuku, devletler umumî hukuku derslerini alırlar. Birinci ve ikinci yıl medenî hukuk, ceza hukuku, Roma hukuku ve İtalyan hukuk tarihi dersleri okutulur. Bu derslerden başarılı olan öğrenciler bitirme tezi (esame di laurea) yazmaya hak kazanırlar. Bu tezi başarı ile tamamlayan öğrencilere "Dottore in giurisprudenza" unvanı verilir⁸³.

İtalyan hukuk eğitiminde birinci yılında, özel ve Roma hukuku kurumları oldukça kapsamlı bir şekilde incelenir. Öğrenciler bütün kurumları öğrenmek, literatür ve mahkeme içtihatlarını da bilmek durumundadır. İtalyan hukuk eğitiminde, dersler Kasım başından Mayıs ortalarına kadar devam eder. Sınavlar her yıl üç dönemde yapılmaktadır⁸⁴.

Yetmişli yıllarda yapılan bir reform sonucunda öğrenciler kendi programlarını kendi kendilerine belirleme olanağına kavuşmuşlardır. Ancak

⁸² Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Arslan/ Taşpınar, s. 17 vd.

⁸³ Oğuz, s. 7.

⁸⁴ Oğuz, s. 8.

bu olanak, öğrencilerin zor ama önemli olan dersleri seçmemelerine neden olmuştur. Bu durum, baro ve noterlerin bu dersleri almayan öğrencileri mesleğe kabul etmemesine yol açmıştır. Bunun üzerine bazı fakülteler bu derslerin alınmasını zorunlu tutmaktadır⁸⁵.

Doksanlı yılların başında yapılan bir reforma göre, fakülteler öğrenim planlarını bağımsız bir şekilde belirleyebilmektedirler. Bu reform, fakültelerin tamamen farklı bir program uygulamasına sebep olmuşsa da, eski sistemi kaldırmamıştır. Bu son yapılan reform sonucunda fakülteler, öğrencilerin kendi programlarını oluşturmasını kabul etmemekte ve öğrencilere dört farklı öğretim planı sunmaktadırlar. Bu bağlamda, hâkimlik, avukatlık veya noterlik gibi mesleklerden birinde çalışmak isteyen öğrenciler için “piano di studi professionale”, bankacı veya işletmeci olarak çalışmak isteyen öğrenciler için “piano di studi economico-aziendale”, uluslararası örgütlerden birinde çalışmak isteyen öğrenciler için “piano di storico-comparatistico”, anayasal ve idarî organlarda çalışmak isteyenler için kamu hukuku programları sunulmaktadır. Bu dört program öyle düzenlenmiştir ki, öğrenciler bu dört programdan hangisini bitirirlerse bitirsinler, her çeşit hukuk mesleğini seçebilmektedirler. Öte yandan, İtalyan hukuk eğitiminde dönem esasının geçerli olması da ayrı bir eleştiri konusudur.

İtalyan hukuk eğitiminde sınavlar ilke olarak sözlü yapılmaktadır. Öğretim elemanlarının yazılı sınav yapma hakları olmasına rağmen bu güne kadar ekonomi bilimi hariç yazılı sınav yapan öğretim elemanına rastlanmamıştır. Sözlü sınav komisyonu, biri başkan olmak üzere üç öğretim elemanından oluşmaktadır. Öğrenciler salona tek tek alınır ve ilke olarak öğrencilere üçer soru sorulur. Sorular komisyon başkanı olan profesör tarafından belirlenir. Notlar otuz kadar olup, on sekiz notu geçme notudur. Bitirme sınavı daha değişik bir şekilde yapılmaktadır. Bu sınavda öğrenci, 100 ila 500 sayfa arasında yazılmış olan bitirme tezini sunar. Tezler derslerden birinden seçilen teorik bir konu hakkında yazılır⁸⁶.

⁸⁵ Oğuz, s. 8. İtalya’da Almanya’ya nazaran öğretim üyelerinin anlatımına dayalı olan bir sistemle kuramsal bir eğitim yapılmaktadır. Bu nedenle de tıpkı Türkiye’de olduğu gibi öğrencilerin hukuk bilgisini somut olaylara uygulama becerisi eksik kalmaktadır. Bu noktada usulî düşünme becerisi ve hukuk kuralını algılama arasındaki fark ortaya çıkmaktadır. Bu şekilde eğitim verilen ülkelerde hukuk öğrencileri gerçek hukuk yaşamına ancak fakülte sonrasında atılmaktadır. Böylece, bir Alman hukukçu ile İtalyan hukukçunun yazdığı dilekçe, verdiği karar arasında çok büyük bir fark olmaktadır. Hatta, Avrupa Birliği içerisinde bir İtalyan’ın bir Alman mahkemesinde savunma yapacak olması tepkiye de neden olmaktadır. Bkz. Arslan/ Taşpınar, s. 8.

⁸⁶ Oğuz, s. 10-11.

İtalya’da noter olmak isteyen adaylar iki yıl bir noterin yanında staj yapmak zorundadır. Staj sonucunda belge düzenlemek ve yorumlamak konularında yazılı bir sınava tâbi tutulurlar. Bu sınava başaran adaylar sözlü sınava alınırlar. Sözlü sınava da başaran adaylar noter olmaya hak kazanmaktadır. Avukat olmak isteyen adaylar ise bir avukat yanında iki sene staj yapmaktadırlar. Stajı tamamlayan adaylara medenî hukuk ve ceza hukukunda birer dosya hazırlattırılarak yazılı sınav yapılmakta, bu sınava başaran adaylar ise girdikleri sözlü sınava kazanarak avukat olmaya hak kazanmaktadırlar⁸⁷.

İtalya’da akademik çalışma kendine has bir özelliğe sahiptir⁸⁸. Önce “dottorato di ricerca” adı verilen doktora aşaması vardır. “Dottorato” için başvuru olanağı sınırlı sayıdadır. Doktora eğitimi üç yıl sürmektedir. Bu eğitimde izlenen eğitim fakülteden fakülteye değişmektedir. Her doktora öğrencisi bir tez yazar ve bitirme jürisi önünde sunar. Bir sonraki aşama “ricercatore”dir⁸⁹. *Ricercatore* kadrosu için yapılan ilk sınav yazılı sınavdır. Bu sınavın ilk aşamasında genel teorik bir soru ikinci aşamasında özel bir soru sorulmaktadır. Bu aşamayı geçen adaylar sözlü sınava alınırlar. Bu sınavın ilk aşamasında adayın yaptığı yayınlar dikkate alınarak, muhtemel yayınları tartışılır. Adayın yayınları bilimsel olarak yeterli bulunursa adaya kapalı zarflar içinde konular yöneltilir. Aday bu konuya yirmi dört saat çalışır ve bir ders verir. Dersi başarı ile veren aday *ricercatore*’ye kabul edilir⁹⁰.

İtalya’da bu sistemde bazı yeniliklerin yapılması için reform çalışmaları yapılmaktadır. Bu reform tasarısında, öğrenimin iki basamakta düzenlenmesi öngörülmüştür. Önce öğrencinin “laurea” isimli üç yıllık bir öğrenim, ardından “laurea specialistica” isimli iki yıllık, daha spesifik bir öğrenim alması planlanmaktadır. Öğrencilerin *laurea* ile çalışma hayatına atılabilmesi mümkün ise de, hâkim, avukat, noter olabilmesi veya idarî kurumlarda üst düzey bir göreve gelebilmesi için *laurea specialista*’yı elde etmeleri

⁸⁷ Oğuz, s. 11.

⁸⁸ Çünkü bir unvanın elde edilmesi için başka bir unvanın elde edilmesine gerek yoktur. Bkz. Oğuz, s. 12.

⁸⁹ Bu aşama, Türkiye’deki araştırma görevlisi kadrosuna benzetilebilir. Bu kadroya başvurabilmek için doktora yapmış olmak şart değildir. Ancak, doktora yapanlara öncelik tanınır.

⁹⁰ Oğuz, s. 12.

zorunludur. Yine bu reform ile *laurea specialista*'dan sonra da hukuk eğitimini derinleştirme olanakları öngörülmüştür⁹¹.

F. İSPANYA'DA

İspanya'da üniversitelere kabul edilme, merkezi bir kurum tarafından değil, hangi notlarla öğrenci alınacağı üniversitelerce belirlenen "bachillerato" ya da "Bachillerato Unificado Polivalente (BUP)" adında bir sınavın başarılmasına bağlıdır. İspanya'da her üniversite öğrenim programını ve öğrenim süresini serbestçe belirleme yetkisine sahiptir⁹².

İspanya'da bir akademik yıl, iki döneme ayrılmaktadır. Bir öğrencinin haftada ortalama yirmi ila yirmi dört saat dersi vardır. Ancak İspanya'da kredi sistemi diğer ülkelerden biraz farklıdır. "Créditos" denilen kredi sisteminde bir dersin bir dönem içerisinde kaç saat verilmesi gerektiği belirlenir. Bir "crédito" on saatten oluşmaktadır. Yani, üç kredi (créditos) olan bir ders bir dönemde otuz saat okutulacak demektir⁹³.

Medenî hukuk, ticaret hukuku, ceza hukuku, idare hukuku, anayasa hukuku, vergi hukuku, medenî usul hukuku ve ceza usul hukuku, hukuk teorisi, Roma hukuku, kilise hukuku ve hukuk tarihi gibi dersler her hukuk fakültesinde zorunlu olan derslerdir. Seçmeli dersler ise fakülteden fakülteye değişmektedir. Sınıf mevcudu genellikle yüz kişi civarındadır. Öğretim tekniği olarak konferans şeklinde gerçekleştirilen teorik ders anlatımının yanı sıra ek dersler yapılarak pratik çalışmalar da gerçekleştirilmektedir⁹⁴.

Öğrencilerin bir dersi kaç defa tekrar alabileceği konusunda karar verme yetkisi üniversite yönetimine aittir. Sınavlar kural olarak yazılı olarak yapılmakta ve ortalama olarak iki saat sürmektedir. Sınavlarda kanun kullanmak genellikle serbest değildir. Bazen öğretim üyelerinin çoktan seçmeli test yaptığı da görülmektedir. Notlar sıfır ile on arasında değişmektedir. Bir dersi geçebilmek için en az beş puan almak gerekmektedir. Hukuk öğrenimi, öngörülen derslerin başarı ile tamamlanması ile biter. Lisans eğitimini tamamlayan öğrenci "Licenciado" unvanını alır ve avukat olarak çalışma hakkını elde eder. Ancak, barolar

⁹¹ Oğuz, s. 13-14.

⁹² Oğuz, s. 14.

⁹³ Oğuz, s. 14.

⁹⁴ Oğuz, s. 15.

tarafından mezunlara bir staj eğitiminin verilmesi gerektiği ifade edilmelidir. Hâkim olmak için öğrencilerin “oposición” isimli sözlü bir sınavda başarılı olmaları gerekmektedir. Bu sınavda, adaylardan kura yöntemi ile altı konudan birini seçmeleri ve bu konuda konferans vermeleri istenir. Akademik çalışma yapmak isteyen öğrenciler öncelikle iki yıllık süren doktora eğitimine başlamaktadırlar. Her ne kadar doktora eğitimi iki yıllık ise de, bir öğrencinin doktor unvanını alması dört ya da beş yılı bulmaktadır. Ayrıca, öğretim üyesi olabilmek için “concurso-oposición” adı verilen bir sınavda başarılı olmak gerekmektedir⁹⁵.

G. PORTEKİZ'DE

Portekiz'de hukuk eğitimi beş yıl sürer ve öğretim yılı Ekim'de başlar, Mayıs ayında sona erer. Dersler teorik ve pratik olmak üzere iki farklı şekilde verilmektedir. Teorik derslerde konular öğretim üyeleri tarafından aktarılmaktadır. Bu derslerde, öğrencilerle diyalog kurulması, olay çözümü veya karar analizi söz konusu olmaz. Pratik derslerde, hukukî olay çözümü söz konusu olur. Bu derslerde, genellikle asistanlar tarafından öğretim üyesinin anlattığı teorik konularla ilgili somut hukukî uyuşmazlıklara dayalı olaylar çözümlenmektedir⁹⁶.

Sınavlarda, sorular derslerde anlatılan konulardan seçilir. Sınavların genellikle yazılı olarak yapılmasının yanı sıra, bazı hukuk fakültelerinde öğrenciler, sözlü olarak veya ev ödevlerine göre değerlendirilmeye tâbi tutulurlar. Hukuk eğitiminde seminerler de önemli bir yer tutmaktadır. Hukuk eğitiminin tamamlanması ile öğrenci “Licenciatura” sıfatını elde etmektedir. Bu sıfatı elde eden öğrencilerin avukat olmak için staj yapması ve bu staj döneminde belirli bir öğretim görmesi gerekmektedir. Hâkim olmak isteyen öğrenciler içinse iki yıllık merkezi eğitim ve bu eğitimin ardından iki yıl mahkeme stajı öngörülmüştür⁹⁷.

H. DANİMARKA'DA

Danimarka'da hukuk eğitimi iki program içermektedir. Bunlardan birisi “Bachelor”, diğeri ise “Master”dır. *Bachelor* eğitimi üç yıl sürmektedir ve bu eğitimde Avrupa Birliği Hukuku da dâhil olmak üzere, özel hukuk ve kamu

⁹⁵ Oğuz, s. 16.

⁹⁶ Oğuz, s. 17.

⁹⁷ Oğuz, s. 18.

hukukunun temel konuları öğretilmektedir. Her s0mestrin sonunda 0đrenciler sınava t0bi tutulmaktadır. Son s0mestrde ise, 0đrencin bir proje hazırlaması gerekmektedir. *Bachelor* eğitiminin tamamlanmasının ardından, iki yıl s0ren *master* eğitimi başlar. Bu eğitimde de *Bachelor* sisteminde olduğu gibi, 0đrenciler her s0mestrin sonunda sınava t0bi tutulurlar. Bu eğitimin sonunda 0đrencinin bir bitirme tezi yazması gerekmektedir⁹⁸.

Hukuk fak0ltesinden mezun olan 0đrenciler avukat, h0kim-savcı veya noter olarak 0alışabilmektedir. Danimarka'da avukat olabilmek i0in, bir hukuk b0rosunda 00 yıl stajyer avukat olarak 0alışmak gerekmektedir. Bu staj d0neminde stajyer avukatın 0eşitli hukuk kursları alması gerekmektedir. Nihayet, bir stajyerin avukat sıfatını alabilmesi i0in, staj sonunda yapılan sınavda da başarılı olması gerekmektedir⁹⁹.

İ. AVUSTURYA'DA

Avusturya'da hukuk eğitimi k0kl0 bir ge0mişe sahiptir. Zira, "pozitif hukuk 0đretisi"nin 0nde gelen isimlerinden biri olan ve Viyana 0niversitesi Hukuk Fak0ltesi'nde uzun yıllar g0rev yapan Hans Kelsen¹⁰⁰, Kıta Avrupa'sı hukuk sisteminin şekillenmesinde 0zel bir yere sahiptir. Bu nedenle, 0lkede hukuk ve hukuk eğitimi tarihsel olarak b0y0k bir 0neme sahip bulunmaktadır¹⁰¹.

0niversiteye girebilmek i0in lise eğitiminin sonunda yapılan ve 0niversiteye kayıt i0in gereken "Yeterlilik Diplomasını" sağlayan "Matura" sınavından başarılı olunması gerekmektedir. Avusturya federal bir devlet olmasına rağmen 0lkede 0niversiteye ge0iş i0in başka herhangi bir sınav bulunmamakta ve kayıt i0in *matura* sınavı sonunda alınan yeterlilik diplomasından başka bir şeye gerek duyulmamaktadır. Aynı şekilde, 0lkedeki t0m hukuk fak0ltelerinde tek bir hukuk eğitimi verilmektedir. Branşlaşma, staj d0nemlerinde ortaya 0ıkmaktadır. Avusturya'da hukuk eğitiminin amacı, temel hukuk nosyonunu kazanmış, teorik bilgiyi doğru bir metodoloji ile pratikte uygulayabilen, hukuk0 bilgileri ile temel ekonomik bilimler arasında

⁹⁸ Bu anlamda, Danimarka *Bachelor* sistemi, İngiliz *Bachelor* sistemine benzemektedir. Bkz. Uysal, s. 121.

⁹⁹ Uysal, s. 121, 122.

¹⁰⁰ Bkz. http://tr.wikipedia.org/wiki/Hans_Kelsen.

¹⁰¹ Bozkurt, K., & T0re, M. (2011). Avusturya ve İsvi0re Sistemlerinde Hukuk Eğitimi. *TBB Dergisi*, 82-107, s. 86.

bağ kurabilen, hukukî muhakeme yeteneği edinmiş, sosyal ve hukukî bilinci gelişmiş profesyoneller yetiştirmektedir¹⁰².

Hukuk fakültelerindeki hukuk eğitimi, minimum sekiz sömestir olarak belirlenmiştir. Bu süre boyunca üç farklı eğitim aşaması bulunmaktadır¹⁰³. Bu üç aşamayı tamamlayan öğrenciler Türkiye’deki sistemden farklı olarak, “Magistra” akademik derecesini alırlar. Çünkü Avusturya’da hukuk fakültelerinden mezun olabilmek için bir bitirme tezi (Diplomarbeit) yazılması gerekmektedir. Bu tez, öğrencilerin teorik bilgiyi tartışıp eleştirebilmelerine ve bilgilerini yazınsal olarak ifade edebilme yeteneklerinin gelişmesine yardımcı olmaktadır¹⁰⁴.

Hukuk fakültesini bitirdikten sonra mezunlar, mesleklerini kendileri belirleme özgürlüğüne sahiptirler. Adaylar, hangi mesleği seçerlerse seçsinler, dokuz aylık mahkeme ön stajını beraber tamamlarlar. Bu ön staj, avukatlık, hâkimlik/savcılık veya noterlik için zorunludur. Ancak, mezunlar isterlerse bu stajı yapmaksızın akademik yaşamı, bürokrasiyi veya diplomasiyi seçebilmektedirler.

Avukat stajyerleri, dokuz aylık mahkeme ön stajından sonra, bir avukat yanında en az üç yıl avukatlık stajı yapmak zorundadırlar. Bu stajdan sonra, stajyerler, avukatlık ruhsatını alabilmek için “Avukatlık Sınav Komisyonu”nun oluşturduğu senatonun düzenlediği oldukça teknik ve zor olan yazılı ve sözlü sınavları başarmalıdırlar¹⁰⁵.

Hâkim ve savcı stajyerleri ise, dokuz aylık mahkeme ön stajından sonra seçtikleri alana göre ağırlıklı olarak mahkeme veya savcılıkta dört yıl daha staj yaparlar. Bu dönemde, adaylar, staja, ilk derece mahkemeleri, ilçe mahkemeleri, noter veya avukat yanında ve savcılıklarda devam ederler. Bu sürenin sonunda, adaylar yazılı ve sözlü sınava alınırlar. Bu sınavları başarı ile geçen adaylar aktif olarak mesleğe başlarlar¹⁰⁶.

¹⁰² Bozkurt / Türe, s. 88.

¹⁰³ Ancak, Viyana Üniversitesi Hukuk Fakültesi 2006 yılında almış olduğu bir kararla bu uygulamayı daha da genişleterek üç aşamadan oluşan bu hukuk eğitimini on yedi modüle ayırarak kredili sisteme geçmiştir. Bu karara göre, hukuk eğitimini tamamlayabilmek için iki yüz kırk Avrupa Kredisi (europeancredits (ECTS)) gerekmektedir.

¹⁰⁴ Bozkurt / Türe, s. 89, 90.

¹⁰⁵ Bozkurt / Türe, s. 92.

¹⁰⁶ Bozkurt / Türe, s. 93.

Noter olabilmek için ise, dokuz aylık mahkeme ön stajından sonra, Noterler Birliği'nin açmış olduğu noter adaylığı listesine yazılmak zorunludur. Staj listesine yazılan adaylar, ilk on sekiz aylık staj sonunda ilk aşama sınavına katılma hakkı kazanırlar. Noter adayı, bu sınavı azami beş yıl içinde geçmek zorundadır. Aksi halde, ismi staj listesinden silinir. Bu sınavı başaran adaylar, ikinci etap olan bir yıllık staja başlarlar. Bu sürenin sonunda aday ikinci aşama sınavına katılmaya hak kazanır. Adaylar bu sınavı da on yıl içinde başarmak zorundadır. Bu sınavı başaran adaylar noterlik mesleğine başlamaya hak kazanırlar¹⁰⁷.

J. İSVİÇRE'DE

Bilindiği gibi, İsviçre farklı kantonlardan oluşan bir konfederasyondur¹⁰⁸. Yüksek öğrenim açısından her kantonun farklı bir düzenleme yapma yetkisi bulunmasına rağmen, kantonlar arasında pek büyük farklılıklar görülmemektedir. Ülkede, yüksek öğretime kayıt olabilmek için konfederasyon düzeyinde bir lise diplomasına sahip olmak gerekmektedir¹⁰⁹. Hukuk eğitimi, kantonlar arasında küçük farklılıklar bulunmasına rağmen, birleşik bir eğitimidir. Kantonlar arasındaki farklılık daha çok staj döneminde görülmektedir¹¹⁰.

Bologna sistemi, İsviçre hukuk eğitiminde bazı farklılıklara yol açmıştır. Bu değişim, hukuk eğitiminde, “Bacheloria” ve “Master” sistemlerini getirmiştir. Altı sömestr süren *Bacheloria* eğitiminde seçimlik dersler kısıtlı olmasına rağmen, üç sömestr süren *Master* eğitiminde öğrenciler seçimlik alanlara yönelme hakkına sahip olmaktadır. Dolayısıyla, hukuk eğitimi asgari dört buçuk yıl sürmektedir¹¹¹.

Hukuk fakültesini bitiren öğrenciler, avukatlık, hâkimlik-savcılık veya noterlik mesleklerinden birini seçebilirler. Avukatlık konusunda gerekli düzenlemeleri yapma yetkisi kantonlara aittir. Öncelikle, hukuk eğitimini

¹⁰⁷ Bozkurt / Türe, s. 94, 95.

¹⁰⁸ Ülkede, Almanca, Fransızca, İtalyanca ve Romanşça dilleri olmak üzere dört farklı dil konuşulmaktadır. Bu durum, ülkede farklı eğitim ve öğretim dillerinin var olmasına yol açmıştır. Bkz. Bozkurt / Türe, s. 95.

¹⁰⁹ Bu diploma Avusturya ve Almanya'da olduğu gibi “matura” ve “abitur” sınavları ile alınan belgeye benzemektedir. Bu anlamda, başkaca bir sınava girmeye gerek yoktur. Bkz. Bozkurt / Türe, s. 96.

¹¹⁰ Bozkurt / Türe, s. 95-97.

¹¹¹ Bozkurt / Türe, s. 97.

tamamlayan ve avukatlık yapmayı düşünen herkes bir staj sürecinden geçmek zorundadır¹¹². Bu sınavın ardından adaylar yazılı ve sözlü sınavlara alınır. Bu sınavlardan başarılı olan adaylar avukatlık ruhsatı almaya hak kazanır¹¹³.

Hâkimlik-savcılık mesleğine seçilme ve atanma kriteri diğerlerinden tamamıyla farklıdır. Bu anlamda, kantonlar arasında da farklılıklar görülmektedir. İsviçre’de hâkimlik için üç farklı derece bulunmaktadır. Bunlardan birinci dereceyi kantonal bölgelerdeki ilk derece hâkimleri, ikinci dereceyi kantonal bölgelerdeki yüksek hâkimler, üçüncü dereceyi ise Federal Yüksek Mahkeme hâkimleri oluşturmaktadır. İlk derece hâkimleri halk tarafından seçilirler ve hukuk mezunu olma zorunluluğu yoktur¹¹⁴. Buna karşın, ikinci derece hâkimleri bazı kantonlarda Kanton Meclisi tarafından, bazılarında ise yine halk oylaması ile seçilmektedir. Üçüncü derece hâkimleri ise, Federal Meclis tarafından seçilir ve atanır¹¹⁵.

İsviçre’de noter olma usulü oldukça karışıktır ve kantondan kantona büyük farklılıklar görülebilmektedir. Hatta, bazı kantonlarda noterlik kurumu bulunmamakta ve bu görevi avukatlar icra etmektedirler. Örneğin, noterlik hakkında Bern Kantonunda bulunan bir düzenlemeye göre, noter olmak isteyen adayların en az on sekiz ay bir noter yanında ve üç ay da tapu müdürlüğünde staj yapmaları gerekmektedir. Bu staj sonunda gerçekleştirilen yazılı ve sözlü sınavlarda başarılı olunması durumunda o kantonda noter olarak çalışmak mümkün olabilir¹¹⁶.

IV. TÜRK HUKUKUNDA HUKUK EĞİTİMİ VE HUKUK KLİNİĞİ

Türkiye’de bir yüksek öğretim kurumuna kayıt açısından yeknesak bir uygulama vardır. Bir öğrencinin, herhangi bir yüksek öğretim kurumuna kayıt yaptırılabilmesi için lise mezunu olması ve merkezî bir kurum olan Öğrenci Seçme ve Yerleştirme Merkezi (ÖSYM) tarafından gerçekleştirilen

¹¹² Bu süre, örneğin Bern Kantonunda on sekiz aydır; bu sürenin en az dokuz ayı avukat yanında, üç ayı ise mahkemede tamamlanmalıdır. Bkz. Bozkurt / Türe, s. 100.

¹¹³ Bozkurt / Türe, s. 100.

¹¹⁴ Bu anlamda, bazı büyük kantonlarda atama hukukçular bulunmaktadır. Bkz. Bozkurt / Türe, s. 101.

¹¹⁵ Bozkurt / Türe, s. 101, 102.

¹¹⁶ Bozkurt / Türe, s. 102.

üniversite sınavlarında¹¹⁷ başarılı olması gerekmektedir. Dolayısıyla, hukuk fakülteleri de bu sınavda başarılı olan lise mezunlarını¹¹⁸ öğrenci olarak kabul etmektedir.

Hukuk fakültelerinde dört yıllık bir lisans öğretimi verilir. Üniversiteden üniversiteye geçilebilmekle birlikte hukuk fakülteleri genelde yıllık ders usulüyle öğretim sunar ve hukuk fakültelerinde, ilk yıl, anayasa hukuku, medenî hukuk (giriş, kişiler ve aile hukuku), Roma hukuku ve hukuk başlangıcı; ikinci yıl, idare hukuku, ceza hukuku, borçlar hukuku, milletlerarası genel hukuk; üçüncü yıl, eşya hukuku, usul hukuku, ticaret hukuku, ceza hukuku (özel hükümler), borçlar hukuku (özel hükümler); dördüncü ve son yıl ise, miras hukuku, ceza muhakemesi hukuku, iş ve sosyal güvenlik hukuku, milletlerarası özel hukuk, sigorta hukuku, kıymetli evrak hukuku, idarî yargılama hukuku dersleri okutulmaktadır¹¹⁹. Bu dersler, bir öğretim üyesi tarafından öğrencilere önce teorik olarak anlatılmakta ve çoğu zaman anlatılan bu teorik konularla ilgili hazırlanmış pratik çalışmalar kimi zaman teorik ders saati içinde, kimi zaman da ders dışı etüt şeklinde çözülmektedir¹²⁰. Zira, hukuk fakültelerinde eskiden bulunan pratik dersler terk edilmiştir. Bu sebeple, öğrencilere, öğrendikleri teorik bilgileri

¹¹⁷ Fakülteye giriş sınavının sakıncalı sonuçları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Gürseler, İ. G. (2008). Türkiye'de Hukuk Eğitimi ve Sorunları. *Uluslararası Boyutuyla Hukuk Eğitimi ve Avukatlık Mesleğine Giriş Sempozyumu* (s. 239-248). Edirne: TBB.

¹¹⁸ Hukuk fakültelerine, Adalet Meslek Yüksek Okullarından öğrenci alınmasının uygun olacağı yönündeki görüş için bkz. Akıncı, Ş. (2001). Hukuk Eğitimi Üzerine Düşünceler. *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 9 (1-2), 9-48, s. 16.

¹¹⁹ Ülkemizde lisans düzeyinde, genellikle bütün hukuk fakülteleri için hemen hemen tek model olan ders programlarında çok az seçmeli ders dışında bütün hukuk dallarının zorunlu ders olarak okutulması kabul edilmiştir. Yukarıda sayılan dersler bu zorunlu dersleri ifade eder. Bkz. Arslan/ Taşpınar, s. 2.

¹²⁰ Takrir sistemi denilen bu yöntemde, öğretim üyeleri, mahkeme kararları ve uygulamanın birçok pratik yönünü ihmal ederek ders anlatımını gerçekleştirmekteler, buna karşılık derslerde çok daha fazla teorik ve çoğunluğu uygulama için önem arz etmeyen bilgiler verilmeye çalışılmaktadır. Ancak, hukuk eğitiminin amacı, hukuk öğrencisine araştırma ve tartışma yeteneğini kazandırmaktır. Takrir metodunun bu amacı gerçekleştirmekte yetersiz kalması sonucunda başta Amerika olmak üzere yabancı ülkelerde uygulanan ve “case method” denen metot önerilmektedir. Bu metotta, hukuk eğitimi belli başlı ve önemli mahkeme kararlarının incelenmesi ve tartışılması yoluyla yapılır. Bu amaçla “Karar Kitabı” denilen ve önemli mahkeme kararlarını içeren kitaplar hazırlanmıştır. Bkz. Gürseler, Sorunları, s. 245. *Case method* hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Arat, T. (1968). *Amerikan Hukuk Öğretiminde Case Method*. Ankara: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları.

karşılaştıkları somut olaylarda nasıl kullanacakları mütevazı bir şekilde öğretilmeye çalışılmaktadır.

Maalesef, hukuk fakültesi öğrencileri, lisans eğitimleri süresince staj yapmak¹²¹ veya mezun olabilmek için bitirme tezi yazmak zorunda değillerdir¹²². Dolayısıyla, pek çok öğrenci, duruşma salonu, icra dairesi, tapu müdürlüğü ve benzeri kamu kurumlarını hiç görmeden veya alanıyla ilgili bir araştırma yapmadan hukuk fakültelerinden mezun olmaktadır¹²³. Bu durum, kısa vadede stajyerlerin mesleği tanıma ve mesleği kolayca öğrenmede zorlanmalarına, uzun vadede de uygulama ile teorinin birbirinden uzaklaşmasına neden olmaktadır.

Hukuk fakültelerinden mezun olan öğrenciler, avukatlık, hâkim-savcılık, noterlik mesleklerini yapabilmektedirler. Öğrencinin, bu mesleklerden hangisini seçeceği kendi iradesine ve kimi zaman ulusal düzeyde yapılan seçme sınavlarında başarılı olmasına bağlıdır. Bu sınavlar, çoğunlukla teorik bilgi üzerine kurulu, çoktan seçmeli sorular üzerinden öğrencinin sınanması şeklinde yapılmakta, çoğu zaman sorulan sorularda öğrencinin akıl yürütme becerisi ve hukukî muhakeme yeteneğine hiçbir değer verilmemektedir¹²⁴.

Avukat olmak isteyen mezunlar, herhangi bir sınava tâbi tutulmadan, Türkiye genelinde il düzeyinde teşkilatlanmış olan Barolara başvurarak avukatlık stajına başlayabilirler¹²⁵. Toplamda bir yıllık olan avukatlık stajının

¹²¹ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Başözen, A. (2010). New Method in Turkish Legal Education: Internship During the Law Faculty. *Hukuk, Ekonomi ve Siyasal Bilimler Aylık İnternet Dergisi, E-Akademi.org* (98); Başözen, A., & İyiler, M. (2010). Türk Hukuk Eğitiminde Klinik Eğitimin Bir Türü Olarak Yeni Bir Ugulama: "Lisans Aşamasında Öğrenci Stajı". *Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, 11*, 1481-1492.

¹²² Bu durumun bir istisnası, Erciyes Üniversitesi Hukuk Fakültesi tarafından önerilen "Hukuk Fakültesi Staj ve Bitirme Ödevi İlkeleri"nin Erciyes Üniversitesi Senatosu tarafından 2007-2008 Eğitim-Öğretim döneminde onaylanarak yürürlüğe girmesiyle ortaya çıkmıştır. Bu uygulamaya göre, her öğrenci, beşinci yarıyılın başında staj ve bitirme ödevi için kayıt yaptırmak ve mezun olabilmek için bu çalışmayı başarıyla tamamlamak zorundadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Başözen/ İyiler, s. 1485 vd.

¹²³ Benzer durumun Yunanistan için de geçerli olduğu yönünde bkz. Nanos, s. 272. Arslan/ Taşpınar, 'a göre, Türkiye'de hukuk fakültesi öğrencileri "hukukçu" olarak değil de "teknisyen" gibi yetiştirilmektedir. Bkz. Arslan/ Taşpınar, s. 5.

¹²⁴ Pekcanitez, s. 111; Arslan/ Taşpınar, s. 4-5.

¹²⁵ Bugün var olmasa da avukatlığa kabul için bir yeterlilik sınavının kaçınılmaz olduğu ve bu sınavın sözel beceri yeteneğini ölçebilmek açısından kesinlikle çoktan seçmeli test usulüyle yapılmaması, yazılı ve sözlü olmak üzere iki aşamalı yapılması gerektiği yönünde bkz. Çulha/ Şen/ Durmaz/ Akgöl/ Erdemir, s. 182.

ilk altı ayı çeşitli mahkemelerde ve icra müdürlüğünde¹²⁶, ikinci altı ayı da bir avukat yanında icra edilmektedir¹²⁷. Prensip olarak, bu bir yıllık staj süresi içerisinde avukat stajyerleri, Baro Staj Eğitim Merkezleri'nde verilen (ancak çoğu zaman hem stajyerce hem de baroca önemsenmeyen) staj eğitim derslerini almak zorundadırlar. Bazen de stajyerlerden belli bir konuda tez yazmaları ve bu tezi tecrübeli avukatlar önünde sunmaları istenmektedir¹²⁸. Bir yıllık staj dönemini başarı ile tamamlayan stajyerler, başka bir yasal engelleri yoksa avukatlık ruhsatını almaya hak kazanırlar¹²⁹.

Hâkim veya savcı olmak isteyen adayların ise, 2802 sayılı Hâkimler ve Savcılar Kanununa göre kanunda öngörülen diğer koşulların yanında lisans eğitimini bitirerek çoktan seçmeli sorular üzerinden yapılan yazılı yarışma sınavında ve sözlü sınavda başarılı olmaları gerekmektedir¹³⁰. Yazılı yarışma sınavı ve sözlü sınavda başarılı olan hâkim ve savcı adayları iki yıllık adaylık süresinde Hâkim ve Savcı Eğitim Merkezi'nde ilk üç ay ve son üç ay olmak üzere hazırlık ve son eğitim aşamalarından geçerler¹³¹. Bu iki aşama arasında on sekiz aylık fiilî staj dönemi bulunur¹³².

¹²⁶ Altı aylık adliye stajı şu mahkeme ve müdürlüklerde yapılmaktadır: 15 gün Cumhuriyet Başsavcılığında, 15 gün Bölge İdare Mahkemesinde, 1 ay Ağır Ceza Mahkemesinde, 15 gün Asliye Ceza Mahkemesinde, 15 gün Sulh Ceza Mahkemesinde, 15 gün Sulh Hukuk Mahkemesinde, 1,5 ay Asliye Hukuk (veya Ticaret) Mahkemesinde ve 1 ay İcra Müdürlüğünde.

¹²⁷ Arslan/ Taşpınar, s. 3.

¹²⁸ Ülke genelinde yapılan avukatlık stajları dikkate alındığında, çoğunlukla terk edilen bu uygulamanın bir kural olarak tüm stajyerler için zorunlu olması gerektiği yönünde bkz. Güner, s. 197.

¹²⁹ Avukatlık ruhsatın alınmasından sonra meslek içi eğitimin olmadığı ve bunun büyük bir eksiklik olduğu yönünde bkz. Güner, s. 194. Lisans düzeyinde, çeşitli fakültelerde gerçekleştirilen eğitim kalitesinden kaynaklanan pek çok eksikliğin meslek içi eğitim ile aşılabileceği ifade edilebilir. Ayrıca bkz. Arslan/ Taşpınar, s. 5.

¹³⁰ Bir istatistikî bilgiye göre, 2004-2008 yılları arasında yapılan Adalet Bakanlığı'nın yaptığı Hâkim ve Savcı Adayı Seçme Sınavına katılan yaklaşık "5.000" kişiden sadece "367" kişi başarılı olmuş, "200" aday ise bu sınavdan "0" almıştır. Bu durum da gösteriyor ki, ülkemizde takdir sistemine bağlı olarak verilen teorik bilgi yüklemeye dayalı eğitim son derece yetersizdir. Başka bir istatistikî bilgiye göre, idarî yargı hâkimlerinden hukuk mezunu olanların yüzdelik oranı, 1968 yılında %70,44; 1985 yılında %72,72; 1990 yılında %56,78 ve 2002 yılında %27,95'tir. Er'e göre, hukuk mezunu olmayan hâkimlerin sayısındaki artışın isabetli olmaması kadar hâkimlik sınavının çoktan seçmeli sorular üzerinden yapılması da isabetli değildir. Bkz. Er, s. 244-245,243. Ayrıca bkz. Gürseler/ Pekcanitez/ Bingöl/ Işıktaç/ Oğuz/ Erdal, s. 63.

¹³¹ Çamlıbel, F. (2003). Adli Yargıda Hâkim ve Savcı Adaylarının Eğitimi ve Adalet Akademisi. *Hukuk Öğretimi ve Hukukçunun Eğitimi* (s. 215-221). Ankara: TBB, s. 216.

¹³² Arslan/ Taşpınar, s. 3. Adliyede gerçekleştirilen fiilî stajın, eğitim merkezinde verilen eğitim kadar iyi sevk ve idare edilmediği yönünde bkz. Çamlıbel, s. 216. Zira, eğitim

Noter olmak isteyen öğrencilerin, 1512 sayılı Noterlik Kanunu hükümlerine göre, Adalet Bakanlığı tarafından verilen bir yıllık staj süresini başarıyla tamamlamaları gerekmektedir¹³³.

Ülkemizde, hukuk kliniğinin çeşitli uygulamalarına uzun süreden beri rastlanmaktaysa da, hukuk kliniği terimi¹³⁴ hukuk eğitimi alanında uzman olan kişiler tarafından bile tam anlamıyla bilinmemektedir¹³⁵. Belki de bu

merkezinde verilen eğitimin aktif eğitim şeklinde adayların katılımıyla çok yönlü olduğu ifade ediliyor. Çoğunluğu uygulayıcılar ve yüksek dereceli hâkimler olan eğitmenlerden alınan uygulama derslerinin yirmi beş farklı dersten (adli tıp, adli bilimler ve bilgisayar derslerini de içine alacak kadar geniş kapsamlı) oluştuğu ve ayrıca sürekli düzenlenen meslek içi eğitim konferansları ile eğitimin desteklendiği ifade edilebilir. Ayrıca bkz. Çamlıbel, s. 216, 218.

¹³³ Arslan/ Taşpınar, s. 3.

¹³⁴ Hukuk kliniği terimi, Amerikan Hukukunda, öğrencilerin teorik bilgilerini kullanabilecekleri bir kurum olarak algılanmaktadır. Amerika'da öğrenciler bu kurumlarda halka karşılıksız hukukî yardım sağlarlar. Böylece, hem uygulamayı yakından görmüş olurlar, hem de topluma, ahlâkî bir görev üstlenerek yarar sağlamış olurlar. Bkz. Allen/Delorenzo, s. 41 vd.; Boersig/ Marshall/ Seaton, s. 55; Maxwell, s. 105-106. Ancak, hukuk kliniği teriminin daha kapsamlı bir şekilde anlamlandırılması gerektiği ifade edilmelidir. Bu anlamda, teorik ve klasik eğitimi ezberden uzaklaştırıp, pratiğe yaklaştıracak her türlü yöntem, bu kavramın kapsamında değerlendirilebilir.

¹³⁵ Hukuk kliniği uygulamasının ulusal bir örneği için bkz. Elveriş, İ. (2005). İstanbul Bilgi Üniversitesi Hukuk Kliniği. 06.05.2014 tarihinde, www.cu.edu.tr/insanlar/mceker/hukuk%20fakültesi/idil-elveris.ppt, adresinden erişildi. Ayrıca, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi için bkz., <http://hukuk.istanbul.edu.tr/?p=11311> (Erişim Tarihi: 7.3.2015); Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi için bkz., <http://www.stgm.org.tr/tr/icerik/detay/ankara-universitesinde-toplumsal-cinsiyet-hukuk-klinigi> (Erişim Tarihi: 7.3.2015); Anadolu Üniversitesi Hukuk Kliniği için bkz., <http://klinikhukuk.org/> (Erişim Tarihi: 7.3.2015). Ülkemizde son yıllarda hukuk kliniği hakkında çalışmalar yapılmakta ve bazı fakülteler nezdinde seçmeli ders olarak hukuk kliniği dersleri okutulmakta, yine öğrenci stajlarına yer verilmektedir. Ancak, söz konusu seçmeli derslerin içeriği ve işlenişi, örnek ülkelerin ulaştığı düzeyden oldukça uzaktır. Gerçekten, söz konusu derslerin içerikleri incelendiğinde, öğretim üyeleri tarafından verilen belli bir teorik eğitimden sonra öğrencilerin bu konuda çalışan sivil toplum kuruluşları ve avukatlar ile ortaklaşa bir çalışma yürütecekleri anlaşılmaktadır. Hukuk klinikleri ile istenilen sonucun elde edilebilmesi için, hukuk kliniği dersinin diğer örnek ülkelerde olduğu gibi zorunlu ders olması, Baroların yürüttüğü adli yardıma benzer bir şekilde maddî imkânı olmayan halka açılması ve öğrenci odaklı pek çok hukuk kliniği uygulamasının öğrenci üzerinden yürütülmesi gerekmektedir. Bu yüzden, ülkemizde görülen hukuk kliniği örnekleri, yeterli düzeyde olmadığından örnek ülkelerdeki hukuk kliniği uygulamalarının ancak bir veya birkaçını karşılamakta olup, oldukça mütevazı kalmaktadır. Bu eksikliği gidermek adına, Adalet Bakanlığı Strateji Geliştirme Başkanlığı da "Hukuk Klinikleri Projesi" adı altında bir proje yürütmektedir. Bkz., <http://www.genclaro.org/guncel/adli-yardim-sistemi-degisiyor-hukuk-klinikleri-projesi-uygulama-hazirlıkları-yapiliyor.html> (Erişim Tarihi: 7.3.2015).

durumun sebebi, hukuk kliniği teriminin yabancı hukuk sistemlerinden ithal bir terim olmasından kaynaklanır.

Türkiye’de hukuk kliniği, lisans eğitimi ve lisansüstü eğitim olmak üzere iki aşamada incelenebilir. Ancak, lisans öncesi eğitim de hukuk kliniği açısından büyük bir öneme sahiptir. Maalesef Türkiye’de lisans öncesi eğitim, pratiğe dayalı eğitimin yetersizliği ve öğrencilerin ana dile ait temel bilgileri, örneğin dilbilgisi kurallarını dahi doğru kullanamadıkları dikkate alınırsa oldukça yetersiz görünmektedir. Bu yetersizlik, öğrencilere, iyi ve ısrarlı bir anadil eğitiminin¹³⁶ yanında temel hukuk ve vatandaşlık bilgisini içeren dersler verilerek aşılabılır¹³⁷.

Türkiye’de hukuk kliniğinin lisans düzeyinde görünüşleri, farazi duruşmalarda¹³⁸ rol alma veya izleyici olma, yargı kararlarının analizi, pratik çalışmalar, mahkeme ve diğer kamu kurumlarını ziyaret ile lisans sonrası dönemde seçilen mesleğe özgü staj şeklinde ortaya çıkar. Kimi zaman lisans düzeyinde hukuk kliniğinin bir görünümü olarak sayılabilecek şekilde öğretim üyeleri ve idareciler tarafından nadiren düzenlenen meslekî sempozyumlar gösterilebilir. Belirtmek gerekir ki, ülkemizde bu şekilde tezahür eden hukuk kliniği uygulamaları, Türk Hukuk eğitiminde eskiden beri yer almalarına rağmen yetkin, donanımlı ve uluslararası düzeyde söz sahibi hukukçular yetiştirmek için oldukça yetersizdir¹³⁹. Diğer taraftan,

¹³⁶ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Akıncı, s. 9-48; Arslan/ Taşpınar, s. 16. Anadil yeterliliğinin hukukun dinamiklerini ve yürürlükteki hukukun derinlemesine anlaşılmasını sağlamakta çok önemli bir etken olduğu yönünde bkz. Maxwell, s. 116. Şüphesiz, anadil eğitiminin, diksiyon ve tiyatro eğitmenleri aracılığıyla hâkim ve savcılara staj eğitimi sırasında veriliyor olması (bkz. Çamlıbel, s. 219) bu konuda lisans öncesi ve lisans düzeyinde önemli eksiklik olduğunun bir göstergesidir. Anadil eğitiminin avukat adaylarına avukatlık stajı sırasında meslek içi eğitim şeklinde verilmesi gerektiği de ifade edilirken (bkz. Çulha/ Şen/ Durmaz/ Akgöl/ Erdemir, s. 184) aynı kaçınılmaz yargıya varıldığı söylenebilir.

¹³⁷ Kılıç, H. (2008). Eğitim, Staj, Sınav. *Türkiye Barolar Birliği Yargı Reformu Sempozyumu* (s. 558-571). Ankara: TBB, s. 562; Gürseler/ Pekcanitez/ Bingöl/ Işıktaç/ Oğuz/ Erdal, s. 100. Temel hukuk ve vatandaşlık bilgisi derslerinin profesyonel bir meslek olarak hukuku seçsin veya seçmesin herkese verilmesi gerektiği ifade edilebilir. Aynı yönde bkz. Çulha/ Şen/ Durmaz/ Akgöl/ Erdemir, s. 182.

¹³⁸ Farazi duruşmaların idare hukukundaki örnekleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Çolak, İ. (2011). *Hukuk Eğitimi Yöntemi Olarak İdare Hukukunda Sanal Mahkemeler*. İstanbul: On İki Levha.

¹³⁹ Uluslararası düzeyde hukukçu yetiştirmek için başta akademik kadro olmak üzere, öğrencilere yurtdışı eğitim imkânının tanınması gerektiği, uluslararası düzeyde kendisini ispatlamış yabancı hukukçuların ülkemize davet edilerek sempozyumlar düzenlenmesinin

hukuk kliniğini başarılı ve etkin şekilde hayata geçirmekte başarılı olan ülkelerde, öğrenciler yukarıda sayılan mütevazı uygulamaların yanı sıra topluma karşılıksız hukukî yardım sunmakta, fakültelerinin dergilerini yayınlamakta ve meslekî sempozyumlar organize etmektedirler. Dahası, onlar ülkemizde olanın aksine bu ders dışı kliniksel aktivitelere derslere ayırdıkları zamandan çok daha fazlasını ayırmaktadırlar.

Aynı zamanda, hukuk fakültelerinde lisans döneminde bir staj uygulaması da yoktur¹⁴⁰. Hatta, yukarıda bahsi geçen hukuk kliniğine ilişkin nadir uygulamalar bütün hukuk fakültelerinde de mevcut değildir. Son dönemde ülkemizde, neredeyse bütün üniversitelerin bünyesinde yeni hukuk fakülteleri açılmıştır. Yeni açılan hukuk fakültelerinin çoğunda öğrencilere teorik dersleri anlatacak öğretim üyesi kadrosu dahi oluşturulamamıştır. Bu sebeple, lisans aşamasında, etkin ve çeşitli hukuk kliniği uygulamalarına yer verilmesi imkânsız görünmektedir. Şüphesiz, bu imkânsızlıklar hukuk kliniklerini en azında fiziksel alt yapısı olan üniversitelerde hayata geçirmemek için engel olmamalıdır¹⁴¹.

Lisans sonrası eğitim aşamasında, mezunlara hukuk kliniğinin bir görünümü olarak hâkimlik-savcılık stajı, noterlik ve avukatlık stajı zorunluluğu getirilmiştir. Bu stajların süresi ve içeriği de meslek türüne göre değişmektedir. Örneğin, avukatlık stajı, altı ayı mahkemede, diğer altı ayı bir avukat bürosunda olmak üzere toplam bir yıldır. Hâkimlik-savcılık stajı ise bir yıldan iki yıla kadar değişmektedir. Bu uygulamaya rağmen, genel kabul gören görüşe göre, hem hâkimlik-savcılık hem de avukatlık stajının süreleri ve bu stajlar esnasında adaylara verilen pratik eğitim, arzu edilen meslekî yeterliliğe erişmek için son derece yetersizdir¹⁴². Hukuk kliniği

uygun olacağı yönünde bkz. Mengü, Ş., Özok, Ö., Güriz, A., Rottleuthner, H., & Ökçesiz, H. (2003). Hukuk Eğitimi Genel Bakış. *Hukuk Öğretimi ve Hukukçunun Eğitimi* (s. 19-46). Ankara: TBB, s. 25-26.

¹⁴⁰ Tüm hukuk mezunları için meslek öncesi aşamada (lisans düzeyinde), stajın zorunlu olduğu yönünde bkz. Başözen/ İyiler, s. 1483.

¹⁴¹ Şüphesiz, istenen kalitede bir hukuk kliniği uygulama merkezî oluşturmak ve bu doğrultuda öğrencileri en iyi şekilde yetiştirmek ciddi bir maddî külfeti de beraberinde getirmektedir. Bkz. Dimitrova-Simeonova, s. 265. 2001 yılında Çin'de kurulan üç merkez için 490.000 \$ harcandığı yönünde bkz. Gibson, s. 34.

¹⁴² Mısır, H., Kardelen, F., Seğmen, A., İşlekel, Z., Üler, Y., & Kılıç, H. (2008). Avrupa'da Avukatlık Mesleğine Giriş ve Meslek İçi Eğitim. *Uluslararası Boyutuyla Hukuk Eğitimi ve Avukatlık Mesleğine Giriş Sempozyumu* (s. 209-238). Edirne: TBB, s. 209-210, 214; Gürseler, G., Yıldırım, S., & Besler, B. (2008). Avrupa'da Avukatlık Mesleğine Giriş ve

uygulamasında başarılı olan ülkelerde, öğrenciler mezuniyetlerinden kısa bir süre sonra bir sınava tâbi tutulmakta ve bu sınavda başarılı olanlar staj yapmaya hak kazanmaktadırlar. Stajın sonunda bu öğrenciler, bir hukuk profesyoneli olarak mesleğe başlayabilmek için ikinci bir sınava daha tâbi tutulmaktadırlar. Bu bağlamda, lisans eğitiminin dördü teorik ve ikisi pratik eğitim olmak üzere en az altı yıla çıkarılması isabetli olabilir¹⁴³.

V. SONUÇ

Bugün, küreselleşmenin tüm dünya insanlarını birbirlerine çok daha fazla yaklaştırdığı, insanlar arasında sosyal, ticarî, ekonomik sebeplerle ve daha pek çok farklı şekilde ortaya çıkan ilişkilerde çeşitli hukukî uyumsuzluklarla karşılaşıldığı görülmektedir. Tarafları, haliyle dili ve hukuk sistemi yerel olmaktan çıkan bu yeni uyumsuzlukların çözüme kavuşturulması için hukukçuların donanımlı ve yetkin olmaları, bunun için de çok iyi bir hukuk eğitiminden geçmiş bulunmaları zorunludur¹⁴⁴. Hukukun bir güç kaynağı olduğu düşünülürse, gelişimi politik, sosyal ve ekonomik faktörlerden her zaman etkilenen hukuku öğrencilere iyi şekilde kavratılabilmek ve iyi hukukçular yetiştirebilmek için öncelikle hukukun normatif¹⁴⁵ ve politik yönünü kavratmak gerekir¹⁴⁶. Karşılaştırmalı hukuka bakıldığında, pek çok ülkenin bu ideal düşüncüyü yüzyıllar öncesinden benimsediğini ve yıllar önce kurulmuş köklü sistemlerinde bugünün ihtiyaçları doğrultusunda sürekli güncellemeler ve değişikliklerle seçkin hukukçu yetiştirilmesi fikrinden hiç vazgeçilmediği gözlenmektedir¹⁴⁷.

Meslek İçi Eğitim. *Uluslararası Boyutuyla Hukuk Eğitimi ve Avukatlık Mesleğine Giriş Sempozyumu* (s. 161-180). Edirne: TBB. Gürseler, G., Yıldırım, S., & Besler, B. (2008). Avrupa'da Avukatlık Mesleğine Giriş ve Meslek İçi Eğitim. *Uluslararası Boyutuyla Hukuk Eğitimi ve Avukatlık Mesleğine Giriş Sempozyumu* (s. 161-180). Edirne: TBB, s.166; Kılıç, s. 561.

¹⁴³ Aynı yönde bkz. Kılıç, s. 562.

¹⁴⁴ Güran, s. 85.

¹⁴⁵ Avustralya Ulusal Hukuk Fakültesi Dekanı Michael Coper'a göre, iyi ve etkili bir hukukçu, hukuku ve hukuk sistemini derinden anlamış hukukçudur. Hukuku derinden anlamak, sadece hukuk kuralları değil, onun dinamiklerini ve genel felsefesini çözümlenmiş olmak demektir. Bu bağlamda, hukukun normatif yönünü kavramaktan kasıt hukukun nereden geldiğini bilmek kadar nereye gittiğini de sezinlemektir. Bkz. Maxwell, s. 114, dipnot 95.

¹⁴⁶ Maxwell, s. 100-101.

¹⁴⁷ Bu ideal düşünceden hareketle, klinik eğitim noktasında birbirlerine çok benzeyen ve klinik modelini Amerikan hukukundan alan Çin ve Avustralya hukuk kliniği yetkilileri, Ağustos 2001 Beijing'te yapılan konferansta, hukuk kliniklerinin, model Amerikan hukuk

Ülkemizdeki hukuk eğitimine bakıldığında ise mevcut durumun bundan çok uzakta olduğu ve hukuk eğitiminde daha da ciddî sorunların ortaya çıkacağı bir döneme girildiği ifade edilmelidir. Zira, iyi bir hukuk eğitimi için hukuk eğitimine kabul öncesi dönem, lisans dönemi, mezuniyet sonrası dönem (lisansüstü eğitim, master ve doktora dönemi) olmak üzere her üç dönemin hayatî değer taşıdığı varsayılırsa, bu üç dönem açısından da ülkemizde zaafiyetler olduğu görülmektedir.

Öncelikle, hukuk eğitimine giriş döneminde karşılaşılan en büyük sorun, fakülteye kabul için kontenjanların tüm ülke genelinde artırılması ve neredeyse her üniversite bünyesinde hukuk fakültelerinin kurulmuş olmasıdır¹⁴⁸. Bunun doğal sonucu olarak, bir diğer sorun taban puanların düşmüş olmasıdır. Kabul etmek gerekir ki, tüm dünyada olduğu gibi ülkemizde de hukuk eğitimi oldukça geniş bir müfredatı içerir, derslerin anlaşılması zordur ve her bir dersten başarılı olmak için özel çaba harcamak ve çok sistemli çalışmak gerekir. Bu yüzden, istisnalar bir kenara bırakılırsa, hukuk fakülteleri ancak planlı ve sistemli çalışabilen, belirli bir yeterliliğe sahip, her bakımdan donanımlı öğrencilerin başarılı olabileceği fakültelerdendir¹⁴⁹. Fakülteye kabul ve öğrenci seçimi için merkezî bir sınavın yerindeliği tartışılabilirse de eldeki imkânlar dâhilinde bundan da taviz verilerek taban puanların düşürülmesi hiç isabetli olmamıştır. Fizikî ve teknik alt yapı çalışmaları tamamlanmaksızın kurulan hukuk fakültelerinde yeterli öğretim üyesi kadrosunun bulunmadığı da dikkate alınırca verilen eğitimin kalitesi tartışılır olacaktır¹⁵⁰. Öte yandan, lisans öncesi dönemde, çok iyi bir anadil eğitimi yanında okumayı, araştırmayı seven, eleştirel düşünebilen¹⁵¹, tartışabilen, medenî cesareti yüksek bir öğrenci profili

liniklerinin çalışma sistemi hakkında daha çok bilgi edinilmesi, ulusal bir organizasyon kurulması, öğretici materyallerin yayımlanması, diğer merkezlerle öğretici materyallerin ve bilgi alışverişinin artırılması, diğer merkezlerdeki uygulamayı görme şansının sunulması gerektiği yönünde görüş bildirmişlerdir. Bkz. Gibson s. 35.

¹⁴⁸ Gürseler/ Pekcanitez/ Bingöl/ Işıktaç/ Oğuz/ Erdal, s. 65. Üniversiteye dönüş yolunu açan af kanunlarının bu sıkıntıyı daha da artıracığı yönünde bkz. Mengü/ Özok/ Güriz/ Rottleuthner/ Ökçesiz, s. 25. Benzer bir eleştiri, son yıllarda Yunanistan'da avukat sayısının kontrolsüz şekilde arttığı yönündedir. 2008 yılı için ülkedeki avukat sayısının yaklaşık olarak 39.000 olduğu ve bir milyon nüfuslu Selanik şehrinde avukat sayısının (6.200) on milyon nüfuslu Paris'ten fazla olduğu ifade edilebilir. Bkz. Nanos, s. 277. Ayrıca bkz. Nanos/ Boşnakov/ Calvert, s. 134-135, 138.

¹⁴⁹ Oshundeyi, s. 69.

¹⁵⁰ Arslan/ Taşpınar, s. 5.

¹⁵¹ Öğrencide eleştirel farkındalığın geliştirilmesi için ne daha çok ders saatine ne de ek kaynaklara ihtiyaç vardır. Bu noktada köklü değişim, iyi bir dil eğitimi ile öğrenciye

oluşturulması zorunludur¹⁵². Bu aşamada, adalet lisesi gibi meslek liselerinin sayısı artırılarak lisansa kabulde bu liselere öncelik tanınması önerilebilir. Böylece, hukuk alt yapısı olan öğrenci profili, lisans düzeyinde istenen hedefe daha kolay ulaşılmasını kolaylaştırabilir¹⁵³.

Lisans döneminde, yüzlerce kişiden oluşan kimi ilgili kimi ilgisiz kalabalığa, bakar kör gözlerle ders veren öğretim üyeleri yerine küçük ve birebir iletişimin sağlandığı sınıflarda samimi bir eğitimin verilmesi tercih edilmelidir¹⁵⁴. Şüphesiz, kalabalık kitleler, eğitimde niteliksizliği de beraberinde getirecektir. Zira, algısı tamamen kapalı öğrencilerin içinde bilgiye aç, gelecek vaat eden öğrenciler kaybolup gitmektedir. Bununla aynı anlamda olmak üzere, lisans eğitiminde salt taktir sistemi terk edilerek öğrenci odaklı, eleştirici ve tartışmacı bir eğitime geçilmesi zorunludur¹⁵⁵. Daha önceden teorik derse hazırlıklı gelen ve teorik bilgiyi az çok öğrenmiş olan öğrenci, ilgili dersin kapsamına giren hukuk sisteminin artılarını ve eksilerini öğretim üyesi ile tartışarak sistemi eleştirmeli, sistemin daha güçlü ve iyi işleme için gerekenleri düşünmeli, bu konu üzerine kafa yormalıdır¹⁵⁶.

öğretim üyesi de dahil her türlü bilgi kaynağını tartışan, eleştiren, muhakeme eden sorular sorma becerisi kazandırma ile başlar. Ayrıca bkz. Maxwell, s. 101.

¹⁵² Aynı yönde bkz. Mısır/ Kardelen/ Seğmen/ İşlekel/ Üler/ Kılıç, s. 213; Gürseler/ Pekcanitez/ Bingöl/ Işıkaç/ Oğuz/ Erdal, s. 78; Güran, s. 87-88; Güner, s. 198. Bu profili oluşturabilmek, bir diğer deyişle öğrenciye eleştirel düşünme becerisi kazandırabilmek için müfredatı bu yönde yeniden ele almak, öğrencinin yargılama ve muhakeme gücünü geliştirecek somut vakıalar incelemesine imkân verecek bir hukuk kliniği uygulamasını hayata geçirmek gerekecektir. Bkz. Maxwell, s. 100.

¹⁵³ Bu noktada, meslekî sorumluluk ve meslek etiğinin de lise döneminde hukuk fakültesi okumayı düşünen öğrencilere aşılması ve bir öğrenim çıktısı olarak lisans öncesi dönemde temel amaç edinilmesi isabetli olacaktır. Aynı yönde bkz. Maxwell, s.103.

¹⁵⁴ Aynı yönde bkz. Arslan/ Taşpınar, s. 5. Bir hukuk fakültesi sınıfında bulunan öğrencilerin sayısı artıkça dersi anlama oranlarının düştüğü yönündeki araştırma ve büyük sınıflarda ders anlatmanın pek çok öğretim üyesi için büyük bir sorun teşkil ettiği yönündeki görüş için bkz. Hativa, s. 97. Hativa'ya göre, küçük bir sınıfta olmak öğrenciyi iyi hissettirir ve öğrenciye, anlamadığı konular hakkında kolayca soru sorma, bir konu hakkında tartışma açma imkânı sunar. Bkz. Hativa, s. 98.

¹⁵⁵ Arslan/ Taşpınar, s. 25.

¹⁵⁶ Bunun, ancak öğrenci odaklı aktif eğitimle gerçekleşeceği yönünde bkz. Pekcanitez, s. 116; Mengü/ Özok/ Güriz/ Rottleuthner/ Ökçesiz, s. 26. Şüphesiz, bu noktada öğrencinin sistemin normatif yapısını bilmesi, hukukun kaynaklarını, söz konusu hukuk kuralının hangi gereksinimlerden dolayı ortaya çıktığını ve gelişimini incelemesi gerekir. Bkz. Maxwell, s. 113.

Sistemi daha ileri götürme adına, öğrencilere yabancı bir hukuk sistemini ve hukuk eğitimi görme imkânı vermesi açısından Avrupa Birliği ülkeleri başta olmak üzere, demokratik anlamda önde gelen dünya ülkelerinde bulunan üniversitelerle işbirliği yapılarak öğrenci hareketliliği çalışmalarının artırılması, ülkemiz nezdinde bu konuda içtenlikle gayretli olunması, öğrencileri yurt dışında bulunan bir hukuk fakültesinden ders alma, birkaç yıl o ülkede yaşama ve eğitim görme noktasında cesaretlendirmek hukuk eğitimine sağlayacağı katkılar bakımından çok büyük bir önem taşımaktadır¹⁵⁷. Benzer bir durum, öğretim üyesi hareketliliği için de söz konusudur. Elbette, bu konuda da gerekli hassasiyetin gösterilmesiyle elde edilecek başarı, başta fakülte dekanları ve üniversite rektörleri olmak üzere diğer yetkili otoritelerin gayretleriyle gerçekleşecektir.

Elbette, hukukta teorik bilgi olmadan pratiğin hiçbir kıymeti yoktur. Ancak, lisans eğitiminde öğrenci teorik bilgi içinde boğulmakta, derslerde sadece takrir sistemine dayalı teorik bilgi verilmekte, öğrenci bu bilgiyi meslek hayatında hiç kullanmayacağı düşüncesi ile ezberlemekte, sınavda kullanmakta ve kısa süre içinde unutmaktadır. Çünkü öğrencide, sistemli şekilde teori ve pratiğin farklı olduğu, fakültede öğrenilenlerin meslek icrasında bir işe yaramayacağı algısı oluşturulmaktadır. Oysa, teorik ile pratik aynı amaca hizmet eden bir bütünün ayrılmaz parçalarıdır. Teoriyi bilmeyenler pratiği teoriden farklılaştırmakta, pratiği bilmeyenler de teoriyi olduğundan farklı, uygulanmaz bir hale getirmektedirler. Bu sebeple, hukuk fakültelerinde terk edilmiş pratik derslere tekrar dönülmeli, en az teorik ders saati kadar pratik ders saati müfredata eklenmelidir¹⁵⁸. Bu arada, hukuk fakültelerinde devam mecburiyeti olmazsa olmaz bir şart olarak görülmeli, hukuk fakültesi kontenjanları mümkün olan en asgarî düzeye indirilmelidir. Zira, başarı istikrar ve devamlılığın bir sonucudur. Aslında, bir hukuk fakültesi öğrencisi, derslere devam etmeksizin sınavlarda başarılı sonuçlar alabiliyorsa bu, eğitimde salt takrir sisteminin benimsendiğini ve öğrenciye sınavda kendi kendine öğrenebileceği hatta ezberleyebileceği bilgiler sorulduğunu, öğrencinin yeterliliğini ölçme adına pratiği ve muhakeme

¹⁵⁷ Bu noktada, hayatî değer taşıyan Erasmus ve Avrupa Kredi Transfer sisteminin (ECTS) tüm üniversiteler bünyesinde hayata geçirilmesi gereklidir. Ayrıca bkz. Arslan/ Taşpınar, s. 8-9.

¹⁵⁸ Arslan/ Taşpınar, s. 25.

yeteneğini geliştirmenin amaçlanmadığı sınavların yapıldığını düşündürmektedir¹⁵⁹.

Diğer taraftan, öğretim üyelerine, öğrencinin algısını artırmak için ders anlatım tekniği olarak, alışlagelmiş sözel bilgi aktarımı yerine, görsel öğelerden de yararlanmaları önerilebilir. Durağan, aynı tonda devam eden, sönük ve monoton bir ses tonu yerine değişken bir ses tonu ile ders anlatım yöntemi izlemek öğrencilerin dikkatini çekmeye ve daha kolay konsantre olmalarına yardımcı olacaktır¹⁶⁰. Resimler içeren slayt gösterileri, konu hakkında hazırlanmış videolar, özgün bir üslupla hazırlanmış sunular, kalın ve sıkıcı ders kitapları dışında çok daha ilgi çekici materyaller olarak öğrencilerin dersi anlamalarını kolaylaştıracaktır¹⁶¹. Öğretim üyelerinin ders boyunca kürsünün ardından ders anlatımı yerine, beden dilini de kullandıkları ders anlatımı çok daha etkili bir öğretim metodu olarak görülmektedir. Öğretim üyesinin ders anlatımı sırasında öğrencilere gülümsemesi, konuyu biraz mizah katarak daha ilgi çekici hale getirmesi, konuşurken sınıfa bakması, mümkünse öğrencilere isimleri ile hitap etmesi, iletişime açık olduğunu gösterdiği kadar öğrencileri derse katılma konusunda cesaretlendirecek ve dersi anlama oranlarını kayda değer şekilde etkileyecektir¹⁶².

Kural olarak, akademik eğitimin amacı bir meslek edindirmek, mesleğe hazırlamaksa, bu eğitim meslekî yaşamın gerektirdiği asgarî ihtiyaçları karşılayacak biçimde şekillendirilmelidir. Uzmanlığa fazlası ile dayanan bir eğitim, eğer özel olarak bu meslek yapılacaksa talep edilebilir. Özel bir meslek için özel bir eğitim ve uzmanlaşma daha yararlıdır. Şüphesiz, belli bir zaman dilimi içerisinde her alanda çalışacak mükemmel hâkimler, ekonomi için ihtiyaç duyulan hukukçular ve diğer profesyonellik gerektiren alanlarda etkin ve yeterli hukukçuları yetiştirmek mümkün değildir¹⁶³. Bu noktada, lisans düzeyinden sonraki safhada etkili ve uygun bir zaman dilimine yayılmış, seçilen mesleğe yönelik stajlar ile değişim ve yeniliklere ayak uydurmak anlamında meslekî faaliyete yönelik meslek içi eğitime eğilmek zorunludur.

¹⁵⁹ Ayrıca bkz. Pekcanitez, s. 110; Gürseler/ Yıldırım/ Besler, s. 166.

¹⁶⁰ Canlı, neşeli, dersi sunum şeklini sık değiştiren bir öğretim üyesinin öğrencilerin çok daha iyi konsantre olmalarına yardımcı olacağı yönünde bkz. Hativa, s.103, 110-111.

¹⁶¹ Hativa'ya göre, "Bir resim, bin kelimeye bedeldir... insanların anlamaları açısından görsel bilgi aktarımı, sözel anlatıma göre çok daha etkilidir". Bkz. Hativa, s.102.

¹⁶² Hativa, s. 104. Ayrıca bkz. Maxwell, s. 102.

¹⁶³ Arslan/ Taşpınar, s. 12.

Bu noktada, hukuk kliniği olarak terimleşen ve hukukumuzda özüne tamamen aykırı şekilde sadece teorik olarak bilinen kavramın üzerinde durmak gerekir. Ülkemizde pek uygulaması olmayan hukuk kliniği, karşılaştırmalı hukukta yüzyıllardır var olan bir kurum, hukuk eğitiminde uygulana gelen bir yöntemdir. Şu an için ülkemizde sadece parmakla gösterilecek kadar az hukuk fakültesinin bünyesinde bulunan hukuk kliniği kurumu ve algısının fiziksel-bilimsel alt yapısı eksiksiz olan köklü pek çok hukuk fakültesi bünyesinde acilen kurulması zorunludur¹⁶⁴. Hukuk kliniğini, öğrencilerin teorik bilgiyi pratikte nasıl kullanacaklarını öğrendikleri bir fizikî-akademik birim olarak anlamaktan öte gidilirse, her türlü hukuk kliniği türünü ülkemizdeki hukuk fakülteleri bünyesinde yaşatmanın gerekliliği daha iyi anlaşılacaktır.

Öğrenciler tarafından çıkarılan hukuk fakültesi öğrenci dergileri, öğrenci odaklı eğitimin ve hukuk kliniğinin bir parçası olabilir. Böyle bir dergide makale yayımlayacak olan öğrenciler, teorik bir problemi pratik ile birlikte ele alarak incelemeli, bilimsel yayın kuralları çerçevesinde yayımlanan eserin ortaya çıkış sürecinde okumayı, okuduğunu anlamayı, araştırmayı ve yorumlamayı öğrenir, öğretim üyesinden yardım alarak kendisini geliştirir, özgüvenini artırır. Aynı şekilde, öğrencilerce organize edilecek olan bilimsel sempozyumlar ve münazaralar öğrencilerde güncel hukukî sorunlar hakkında farkındalığın oluşmasına, diyalog kurma becerisinin artmasına, topluluk önünde konuşarak medenî cesaret elde etmesine katkı sağlayacaktır¹⁶⁵. Ülkemizde ise maalesef bu bilimsel aktivitelerin tamamı öğrenci düzeyine hiç inmeksizim öğretim üyelerince çoğu zaman da akademik kariyer kaygılarıyla gerçekleştirilmektedir. Yine hukuk fakülteleri bünyesinde, yurt dışında bulunan örnekleri gibi öğrencilerin doğrudan uyuşmazlığın tarafı olan kişilerle görüşebilecekleri ve onlara hukukî yardım sağlayabilecekleri araştırma merkezleri (hukuk klinikleri) kurulması isabetli olabilir.

¹⁶⁴ Hukuk Kliniğinin kurulma aşamaları hakkında detaylı bilgi için bkz. Miller, s. 140 vd.

¹⁶⁵ Cumhuriyetin ilk yıllarında, hukuk fakültelerindeki öğrenci sayısının azlığına bağlı olarak, uygulamalı derslerle öğrencilerin ders programına dahil konuları bizzat incelemelerine olanak tanınmakta, bu suretle muhakeme yeteneklerini geliştirme şansı elde edilmekteydi. Buna ek olarak, öğrencilerin derslerdeki konular dahilinde çeşitli kanunları, mahkeme içtihatlarını, doktrindeki çeşitli görüşleri tartıştıkları konferanslar da düzenlenmekteydi. Bkz. Gürseler/ Pekcanitez/ Bingöl/ Işıқтаç/ Oğuz/ Erdal, s. 72.

KAYNAKÇA ***

- Akıncı, Ş. (2001). Hukuk Eğitimi Üzerine Düşünceler. *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 9 (1-2), 9-48.
- Akpet, K. O. (2011). The Australian Legal System: The Legal Profession and the Judiciary. *Ankara Bar Review* (1), 71-94.
- Akyüz, A. Ş. (2004). Türk Hukukçuların ABD’de “Hukuk Master”ı Yapması ve New York Barosu Üyeliği, *Ankara Barosu Dergisi*, (4), 105-120.
- Allen, M. D., Parker, A. S., & Delorenzo, T. C. (2012). Civic Engagement in the Community: Undergraduate Clinical Legal Education. *Journal of Political Science Education*, 8, 35-49.
- Arat, T. (1968). Amerikan Hukuk Öğretiminde Case Method. Ankara: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları.
- Arslan, R., & Taşpınar, S. (2004). Avrupa Birliği Sürecinde Türkiye’de ve Avrupa’da Hukuk Öğretimi ve Hukukçu Yetiştirilmesi ve Türkiye’nin Bu Gelişmelerden Etkilenmesi. *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 53 (1), 1-26.
- Andrade, J. H. F., Legal Clinic on International Protection, 10.06.2014 tarihinde, <http://eng.dirittopubblico.unimi.it/extfiles/unimidire/389501/attachment/2013-2014-progr-leg-clinic-eng.pdf>, adresinden erişildi.
- Başözen, A. (2010). New Method in Turkish Legal Education: Internship During the Law Faculty. *Hukuk, Ekonomi ve Siyasal Bilimler Aylık İnternet Dergisi, E-Akademi.org* (98).
- Başözen, A., & İyiler, M. (2010). Türk Hukuk Eğitiminde Klinik Eğitimin Bir Türü Olarak Yeni Bir Uygulama: "Lisans Aşamasında Öğrenci Stajı". *Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 11, (Özel Sayı), 1481-1492.
- Boersig, J., Marshall, J., & Seaton, G. (2002). Teaching Law and Legal Practice in a Live Client Clinic. *Newcastle Law Review*, 6, 51-68.
- Bozkurt, K., & Türe, M. (2011). Avusturya ve İsviçre Sistemlerinde Hukuk Eğitimi. *TBB Dergisi*, 82-107.

*** Aynı yazarın birden fazla eserine yapılan atıfları ayırmak için kullanılan kısaltmalar, ilgili eserin sonunda parantez içinde verilmiştir.

- Bradway, J. S. (1927-1928). New Developments in the Legal Clinic Field. *St. Louis Law Review*, 122, 122-135.
- Çamlıbel, F. (2003). Adli Yargıda Hakim ve Savcı Adaylarının Eğitimi ve Adalet Akademisi. *Hukuk Öğretimi ve Hukukçunun Eğitimi* (s. 215-221). Ankara: TBB.
- Çolak, İ. (2011). *Hukuk Eğitimi Yöntemi Olarak İdare Hukukunda Sanal Mahkemeler*. İstanbul: Oniki Levha.
- Çulha, R., Şen, A., Durmaz, M. Z., Akgöl, S., & Erdemir, N. (2008). Avrupa'da Avukatlık Mesleğine Giriş ve Meslek İçi Eğitim. *Uluslararası Boyutuyla Hukuk Eğitimi ve Avukatlık Mesleğine Giriş Sempozyumu* (s. 181-206). Edirne: TBB.
- D'Amelio, M., & Akgüc, A. (. (1936). Hukuk Kliniği. *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, 2, 70-74.
- Dimitrova-Simeonova, S. (2008). Legal Clinic of Burgas Free University. *Uluslararası Boyutuyla Hukuk Eğitimi ve Avukatlık Mesleğine Giriş Sempozyumu* (s. 262-269). Edirne: TBB.
- Edwards, H. T. (1992). The Growing Disjunction between Legal Education and the Legal Profession. *Michigan Law Review*, 91 (1), 34-78.
- Elveriş, İ. (2004). "The Effects of Globalization on Legal Education" İsimli Kitabın İncelemesi. *İstanbul Hukuk Fakültesi Mecmuası*, 62 (1-2), 517-541 (Elveriş, İnceleme).
- Elveriş, İ. (2005). *İstanbul Bilgi Üniversitesi Hukuk Kliniği*. 06.05.2014 tarihinde, www.cu.edu.tr/insanlar/mceker/hukuk%20fakultesi/idil-elveris.ppt, adresinden erişildi (Elveriş, Sunu).
- Er, S. (2003). Adli Yargıda Hâkim ve Savcı Adaylarının Eğitimi. *Hukuk Öğretimi ve Hukukçunun Eğitimi* (s. 241-246). Ankara: TBB.
- Fuchs, R. F. (1937). The Educational Value of a Legal Clinic-Some Doubts and Queries. *The America Law School Review*, 8 (9), 857-860.
- Galowitz, P. (2012). The Opportunities and Challenges of an Interdisciplinary Clinic. *International Journal of Clinical Legal Education*, 165-180.
- Gehring, A. (2003). ABD'de Hukuk Öğretimi, Hukukçu Eğitimi ve Sorunları. *Hukuk Öğretimi ve Hukukçunun Eğitimi* (s. 156-164). Ankara: TBB.

- Gibson, F. (2002). Chinese Clinical Legal Education in the Year of the Horse: A Visit to Tsinghua University. *Newcastle Law Review*, 6, 33-38.
- Gordillo-Perez, L. I. (2008). The International Aspect Law Education and Entrance to the Legal Profession: The Spain Case in the European Context. *Uluslararası Boyutuyla Hukuk Eğitimi ve Avukatlık Mesleğine Giriş Sempozyumu* (s. 249-261). Edirne: TBB.
- Goedde, P. (2014). Globalized Legal Education, Human Rights Lawyering, and Institutional Form: The Case of a Refugee Law Clinic in South Korea. *Clinical Law Review*, 20 (2), 355-378.
- Güner, S. (2003). Avukatlık Stajı ve Stajyerlerin Eğitimi. *Hukuk Öğretimi ve Hukukçunun Eğitimi* (s. 192-196). Ankara: TBB.
- Güran, S. (2003). Hukuk Fakültelerinde Öğretim; Yönetimin Değerlendirilmesi, Programın Analizi, Kadrolar ve Öğrenci Profili. *Hukuk Öğretimi ve Hukukçunun Eğitimi* (s. 84-92). Ankara: TBB.
- Gürseler, İ. G. (2008). Türkiye'de Hukuk Eğitimi ve Sorunları. *Uluslararası Boyutuyla Hukuk Eğitimi ve Avukatlık Mesleğine Giriş Sempozyumu* (s. 239-248). Edirne: TBB.
- Gürseler, G., Pekcanitez, H., Çetiner, S., Işıktaç, Y., Oğuz, A., Erdal, M., (2008). Avrupa'da Hukuk Eğitimi. *Uluslararası Boyutuyla Hukuk Eğitimi ve Avukatlık Mesleğine Giriş Sempozyumu* (s. 61-67). Edirne: TBB.
- Gürseler, G., Yıldırım, S., & Besler, B. (2008). Avrupa'da Avukatlık Mesleğine Giriş ve Meslek İçi Eğitim. *Uluslararası Boyutuyla Hukuk Eğitimi ve Avukatlık Mesleğine Giriş Sempozyumu* (s. 161-180). Edirne: TBB.
- Hativa, N. (2000). Teaching Large Classes Well: An Outsider's View. *Journal of Legal Education*, 50, 95-111.
- Hill, E. R. (2000). Clinical Legal Education in a Developing Island Jurisdiction - A Unique Environment. *Legal Education Review*, (11), s. 253-265.
- Johnson, K. R., & Perez, A. (1997-1998). Clinical Legal Education and the U.C. Davis Immigration Law Clinic: Putting Theory into Practice and Practice into Theory. *SMU Law Review*, 1423-1460.
- Joy, P. A. (2003-2004). The Law School Clinic as a Model Ethical Law Office. *William Mitchell Law Review*, 30 (1), 35-50.

- Karacan, O. (2012). Hukuk Kliniği Çalışmaları Aile İçi Şiddetle Mücadele Bağlamında Türkiye'deki Hukuk Fakültelerinde Alternatif Bir Eğitim Metodu Olabilir Mi? *Hukuk Felsefesi ve Sosyolojisi Arkivi- Hukuka Felsefi ve Sosyolojik Bakışlar V Sempozyumu* (s. 69-74). İstanbul: İstanbul Barosu.
- Kılıç, H. (2008). Eğitim, Staj, Sınav. *Türkiye Barolar Birliği Yargı Reformu Sempozyumu* (s. 558-571). Ankara: TBB.
- Kosuri, P. (2012). Losing My Religion: The Place of Social Justice in Clinical Legal Education. *Boston College Journal of Law and Social Justice*, 32, 331-344.
- Kuhne, H. H. (2003). Fransa'da Hukuk Öğretimi, Hukukçu Eğitimi ve Sorunları. *Hukuk Öğretimi ve Hukukçunun Eğitimi* (s. 137-138). Ankara: TBB.
- Lo, V. I. (2012). Before Competition and Beyond Complacency The Internationalisation of Legal Education In Australia. *Legal Education Review*, 22 (1-2), 3-50.
- Lonbay, J. (2003). İngiltere'de Hukuk Öğretimi, Hukukçu Eğitimi ve Sorunları. *Hukuk Öğretimi ve Hukukçunun Eğitimi* (s. 147-155). Ankara: TBB.
- Martinez, G. A. (1997-1998). Foreword: Theory, Practice, and Clinical Legal Education. *SMU Law Review*, 51, 1419-1421.
- Maxwell, L. (2012). How to Develop Law Students' Critical Awareness? Change the Language of Legal Education. *Legal Education Review*, 22 (1-2), 99-120.
- Mengü, Ş., Özok, Ö., Güriz, A., Rottleuthner, H., & Ökçesiz, H. (2003). Hukuk Eğitimine Genel Bakış. *Hukuk Öğretimi ve Hukukçunun Eğitimi* (s. 19-46). Ankara: TBB.
- Miller, S. R. (2013). Field Notes from Starting a Law School Clinic. *Clinical Law Review*, 137-180.
- Mısıır, H., Kardelen, F., Seğmen, A., İşlekel, Z., Üler, Y., & Kılıç, H. (2008). Avrupa'da Avukatlık Mesleğine Giriş ve Meslek İçi Eğitim. *Uluslararası Boyutuyla Hukuk Eğitimi ve Avukatlık Mesleğine Giriş Sempozyumu* (s. 209-238). Edirne: TBB.
- Munn, M. K. (1989-1990). Clinical Legal Education through the Looking-Glass. *Dalhousie Law Journal*, 12, 505-524.

- Nanos, K. (2008). The Legal Education in Greece. *Uluslararası Boyutuyla Hukuk Eğitimi ve Avukatlık Mesleğine Giriş Sempozyumu* (s. 270-278). Edirne: TBB.
- Nanos, K., Boşnakov, Y., & Calvert, T. (2008). Avrupa'da Avukatlık Mesleğine Giriş ve Meslek İçi Eğitim (Yunanistan, Bulgaristan, İngiltere). *Uluslararası Boyutuyla Hukuk Eğitimi ve Avukatlık Mesleğine Giriş Sempozyumu* (s. 132-160). Edirne: TBB.
- Oğuz, A. (2003). Hukuk Eğitimindeki Son Gelişmeler ve Karşılaştırmalı Hukukun Hukuk Eğitimindeki Rolü. *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 52 (4), 1-40.
- Olomola, O., & Bamgbose, O. (2013). Collaborating with Other Disciplines: Best Practice for Legal Clinics-A Case Study of The Women's Law Clinic. *International Journal of Clinical Legal Education*, 19, 355-371.
- Oshundeyi, M. (2011). The English Juridical System: Process of Becoming Legal Professionals. *Ankara Bar Review* (1), 57-70.
- Pantelis, A. (2003). Yunanistan'da Hukuk Öğretimi, Hukukçu Eğitimi ve Sorunları. *Hukuk Öğretimi ve Hukukçunun Eğitimi* (s. 139-141). Ankara: TBB.
- Pekcanitez, H. (2003). Hukukta Aktif Eğitim. *Hukuk Öğretimi ve Hukukçunun Eğitimi* (s. 109-117). Ankara: TBB.
- Pilkington, M. L. (1997). Parkdale Community Legal Services: An Investment in Legal Education. *Osgoode Hall Law Journal*, 35 (3), 419-424.
- Quafisheh, M. M. (2012). The Role of Legal Clinics in Leading Legal Education: The Model from the Middle East. *Legal Education Review*, 22 (1-2), 177-198.
- Sert-Çelik, Ç. (2004). Almanya'da Hukuk Eğitimi ve Stajyerlik. *TBB Dergisi* (54), 339-346.
- Spencer, R. (2002). Adelaide Magistrates Court Legal Advice Clinic Part B: An Intimate Look into How It Was Set Up and How It Operates. *Newcastle Law Review*, 6, 15-32.
- Uysal, R. (2012). A Brief Look to the Legal Education in Denmark. *Ankara Bar Review* (1), 119-124.

